

Åsa-Karin Engstrand

I tid och otid med marknaden.

**Kampen om affärstiderna i ett historiskt
perspektiv.**

ARBETSLIV I OMVANDLING 2007:13
ISBN 978-91-89317-42-0 • ISSN 1404-8426

Växjö
universitet

Institutionen för samhällsvetenskap vid Växjö universitet omfattar nio akademiska ämnen – statsvetenskap, sociologi, psykologi, socialpsykologi, medie- och kommunikationsvetenskap, geografi, samhällsgeografi, naturgeografi, samt fred och utveckling – och totalt 14 utbildningsprogram på grundnivå och avancerad nivå. På uppdrag av regeringen bedriver universitetet och institutionen forskning, utveckling och kunskapsförmedling. I dialog mellan forskare och arbetslivets aktörer pågår för närvarande vid institutionen arbetet med att bygga upp en plattform för forskning, utbildning och samverkan i och om arbetslivet. Besök gärna www.vxu.se/svi för mer information.

Arbetsliv i omvandling är en vetenskaplig skriftserie som ges ut av Institutionen för samhällsvetenskap vid Växjö universitet. I serien publiceras avhandlingar, antologier och originalartiklar. Främst välkomnas bidrag avseende vad som i vid mening kan betraktas som arbetets organisering, arbetsmarknad och arbetsmarknadspolitik. De kan utgå från forskning om utvecklingen av arbetslivets organisationer och institutioner, men även behandla olika gruppers eller individers situation i arbetslivet. En mängd ämnesområden och olika perspektiv är således tänkbara.

Författarna till bidragen finns i första hand bland forskare från de samhälls- och beteendevetenskapliga samt humanistiska ämnesområdena, men även bland andra forskare som är engagerade i utvecklingsstödande forskning. Skrifterna vänder sig både till forskare och andra som är intresserade av att fördjupa sin förståelse kring arbetslivsfrågor.

Manuskripten lämnas till redaktionssekreteraren som ombesörjer att ett traditionellt ”refereeförfarande” genomförs.

ARBETSLIV I OMVANDLING

Redaktör: Bo Hagström

Redaktionssekreterare: Annica Olsson

Redaktionskommitté: Ann-Marie Sätre Åhlander, Elisabeth Sundin, Eva Torkelson, Magnus Söderström, Sven Hort och Tapio Salonen.

© Växjö universitet & författare, 2007

Institutionen för samhällsvetenskap
351 95 Växjö

ISBN 978-91-89317-42-0

ISSN 1404-8426

Tryckt hos Elanders Gotab, Stockholm

Innehållsförteckning

Kapitel 1. Inledning.....	5
Tidigare forskning	6
Teoretiska utgångspunkter och metodologiskt angreppssätt.....	9
Källmaterial	12
Disposition.....	13
Kapitel 2. Affärstidernas reglering och praktik.....	13
Det historiska perspektivet	13
Dagens öppettider.....	15
Handelsanställdas förbund och affärstiderna	16
Arbets tid	18
Det internationella perspektivet	22
Kapitel 3. Detaljhandelns förändring över tid.....	24
Från lanthandel till “shop and go”	24
Förändringar i rummet: externetableringar	27
Kapitel 4. Sociala rättigheter och reglering 1904-1948.....	31
Krav på reglering och försvar för de fria tiderna	32
1909 års butikstängningslag	36
Socialstyrelsens utredningar 1918 och 1922.....	37
1935 års Arbets tidsutredning.....	39
1939 års butikstängningslag och arbetstidslag för detaljhandeln.....	42
1941 års utredning och 1942 års butikstängningslag	44
Butikstängningsutredningen 1948	46
Kapitel 5. Rationalisering och konsumtion 1955-1971	48
Varudistributionsutredningen 1955	49
1956 års proposition	53
Affärstidsutredningen 1965	55
1966 års proposition	57
Affärstidsutredningen 1970	61
Riksdagsdebatten 1971	64
Kapitel 6. Från krav på återreglering till hegemoni 1975-1991	68
Affärstidsnämnden 1975.....	70
Affärstidskommittén 1975	72
Kritiken mot byråkratin	74
Riksdagsdebatten 1980	76
Debatten efter regeringsskiftet 1982.....	77
Affärstidsutredningen 1991	80
Kapitel 7. Sammanfattande analys	83
Referenser	87

Kapitel 1. Inledning

Den 27 augusti 2006 började ett antal affärer i Linköpings stadskärna med söndagsöppet för att möta konkurrensen från externhandeln på Tornby handelsplats. Den externa handelsplatsen symboliserar, generellt, den yttersta flexibiliteten för konsumenten att oavsett tidpunkt kunna göra sina inköp. På Tornby handelsplats har de flesta affärer öppet alla dagar i veckan.

I samband med Ikeas etablering i Haparanda hösten 2006 kritiserade Handelsanställdas förbund att fyra av fem anställda måste arbeta deltid. Ikeas vd i Sverige, Jeanette Söderberg, motiverade deltidspolitiken med att företaget har ett behov av flexibilitet. Ingvar Kamprad menade att ”kunderna envisas med att komma många fler lördag, söndag och vad ska vi då göra?”¹ Utredare på Handelsutredningsinstitut, HUI, menar att de förutsättningar och den struktur som råder i detaljhandeln gör deltidstjänsterna nödvändiga.²

De menar också att för att handeln skall kunna tillgodose kundernas önskemål kommer det att fortsätta att vara viktigt med långa öppettider och en stor bemanning i samband med försäljningstoppar.³ Deltidsanställningar betraktas av HUI som en möjlighet för många arbetare, t.ex. studenter och skolungdomar, att tjäna pengar och få värdefull arbetslivserfarenhet.⁴ Längre öppettider beskrivs som ett konsumentkrav, som handeln måste rätta sig efter. Handeln beskrivs som i stort sett det ”enda stora fritidsintresse svenskarna har”. Eftersom allt mer av handeln flyttar från bostadskvarter till externa köpcentrum ses det som ett alternativ för centrumhandeln att förlänga öppettiderna och öka tillgängligheten.⁵

Men hur kommer det sig egentligen att Ikea i synnerhet, externhandeln generellt och cityhandeln i vissa städer har öppet sju dagar i veckan? Varför, som Kamprad uttrycker det, ”envisas” kunderna med att komma på lördagar och söndagar?

Det är möjligt att betrakta både deltidspolitiken och söndagsöppet som institutionaliseringar av en diskursiv kamp mellan ”fria affärstider” respektive ”reglering av affärstiderna”, en kamp som pågått under hela 1900-talet och som resulterade i att Sverige fick fria affärstider 1971. För att förstå varför vi kunder ”envisas” med att handla på lördagar och söndagar måste vi således gå tillbaka i tiden för att se hur föreställningar om konsumenterna och de handelsarbetande konstituerades inom den politiska sfären under 1900-talet. Staten kom genom ut-

---

¹ Aktuellt nyheter 2006-11-15.

² Olsson & Bergström 2004, s. 1.

³ Olsson & Bergström 2004, s. 1.

⁴ Wengström & Bergström 2002, s. 19.

⁵ Sydsvenska dagbladet 2004-09-05.

redningsväsendet och den politiska processen utgå från föreställningar om behov hos vissa grupper i samhället.

Konstitueringen av de handelsarbetande och konsumenterna skedde dels inför regleringen i början av 1900-talet, under omregleringen mot fria affärstider 1971, samt under upprätthållandet av de fria affärstiderna. Handelsanställdas förbund motsatte sig till en början de fria affärstiderna men accepterade avregleringen efter att ha försäkrat sig om att de anställda skulle få kompensation genom tilltagna ob-tilllägg. Istället blev kravet på söndagsstängt viktigast. I början av 2000-talet övergav dock Handels även detta krav. Detta kan tolkas som ett resultat av den fria affärstidsdiskursens dominans eller hegemoni. Tidigare motståndare till denna diskurs har fått ompröva sina föreställningar.

Det övergripande syftet med denna studie är att undersöka hur handelsarbetande och konsumenter konstituerats politiskt och hur denna konstituering gett upphov till reglerade respektive oreglerade affärstider över tid. Samtidigt visar jag också hur ”kvinnan” konstrueras på olika sätt i denna process. Ytterligare ett syfte är att diskutera vilka institutionella praktiker dessa konstitueringar och förändringar i affärstidslagen gett upphov till inom dagens detaljhandel och hur vi genom att betrakta affärstidsfrågan som en kamp mellan diskurser, snarare än mellan politiska partier eller aktörer, kan se hur liknande föreställningar om konsumenter och handelsarbetande kan bestå inom olika ekonomiska teoriramar.

Tidigare forskning

Gråbacke (2000) redogör för de offentliga affärstidsutredningarna 1948, 1956 och 1971 och dess parlamentariska behandling, samt Handelsanställdas förbunds inställning i affärstidsfrågan. Hon beskriver regeringens agerande i butikstängningsfrågan, som den hette till en början, från 1947 och framåt, som en vilja att förenkla lagens tillämpning och att utöka tillgängligheten för allmänheten. Gråbacke menar att historien om den svenska butikstängningslagstiftningen utomordentligt väl exemplifierar hur smala intressen står mot de bredare. Gråbacke har ett aktörsperspektiv och organisationsperspektiv snarare än ett diskursivt perspektiv och vill analysera Handels och dess agerande under en period av teknisk omvandling, dvs. under implementeringen av självbetjäningssystemet.

Hjelm (2006) berör också affärstidsregleringen i sin historik över Handels. Han tar bl.a. upp Handels olika kampanjer och det socialdemokratiska partiets syn på frågan. Hjelm menar att de förvärvsarbetande kvinnornas behov lyftes fram i debatten på ett sätt som splittrade den svenska arbetarrörelsen. De förvärvsarbetande kvinnornas behov ställdes mot de handelsanställda kvinnornas behov. Handels hade svårt att behandla den problematiken. Jonsson (2004) pekar också på att affärstidsfrågan kom att bli en fråga då olika kvinnors intressen stod mot varandra; å ena sidan behövde de förvärvsarbetande kunna handla efter jobbet och å andra sidan hade kvinnorna inom detaljhandeln ett behov av att inte arbeta för långa dagar. I mitten av 1970-talet diskuterade man kopplingen mellan deltidsanställningarna och förlängt öppethållande.

Jonsson lyfter också upp de skilda åsikter inom förbundet kring affärstidsfrågan och kravet på söndagsstängt som förbundet drev och de mer positiva åsikter

som fördes fram av förbundets medlemmar.⁶ Waldemarsson (1998) tar upp butikstängningsfrågan i sin studie av LO:s kvinnoråd. Kvinnorådet, med ordförande Sigrid Ekendahl, betraktade frågan om butikernas stängningstid som ett typiskt exempel på att samhället i sin planering inte tog tillräcklig hänsyn till de förvärvsarbetande kvinnornas verklighet. I slutet av 1950-talet kämpade kvinnorådet således för ett förlängt öppethållande på lördagar, då de heltidsarbetande kvinnorna var lediga. För de handelsanställda var det dock ett prioriterat krav att få ta ut den stundande arbetstidsförkortningen på lördagseftermiddagarna.⁷

Andra forskare som berört regleringen och dess betydelse för arbetet är t.ex. Sundin (1998) inom ramen för kvinnomaktutredningen. Här diskuteras bl.a. könssegregeringen, arbetsdelning, arbetsvärdering samt löneskillnader mellan män och kvinnor. Sundin tar även upp de tekniska förändringarna som detaljhandeln genomgått. Sundin menar att sedan affärstiderna släpptes fria minskade andelen heltidsanställda inom detaljhandeln och att den absoluta merparten av de nytillträdande deltidanställda var kvinnor.⁸ Utvecklingen av deltidarbetet återkommer jag till i kapitel 2.

När det gäller strukturomvandlingen av detaljhandeln har t.ex. Svensson (1998), Kylebäck (2004) och Bergman (2003) beskrivit förändringarna i ett historiskt perspektiv, där alla berör lokaliseringen av handeln i mer eller mindre grad. Håkansson och Isidorsson (1999) har studerat flexibiliseringsstrategier inom bl.a. detaljhandeln efter Atkinsons modell. Kvist (2006) studerar, precis som Sundin, arbetsförhållanden inom detaljhandeln i relation till organisation och teknik, mer specifikt på en stormarknad. Även Kvist analyserar flexibilitet ur ett Atkinsonskt perspektiv. Du Gay (1995) menar att i och med att konsumenten tagit över allt mer av de handelsarbetandes arbete har resterande arbete blivit "utarmat", dvs. mer repetitivt och rutiniserat. Detaljisterna har kunnat rekrytera arbetskraft med liten eller ingen specialiserad kompetens, ofta på deltid.

Webster (2003) menar att många europeiska länder bevitnar en utveckling av ett "24/7 society" där affärer och tjänster tillhandahålls på allt mer utsträckta tider, i vissa fall under hela dygnet. Webster lyfter fram två konsekvenser för arbetet, för det första måste handelsarbetare i allt högre grad arbeta under tider som tidigare skulle definierats som "unsocial hours" och grupper som tidigare inte omfattats av obekväma tider, inom t.ex. banker och affärer, påverkas nu av de nya arbetstidsmönstren. För det andra arbetar de anställda allt mer i takt med organisationernas utökade öppettider. Arbetstider som tidigare ansågs "osociala" blir nu alltmer accepterade. Webster diskuterar även effekter av nya arbetstidsmönster på familjeliv, socialt umgänge och samhällsdeltagande.⁹

Även Presser (2006) diskuterar utvecklingen av ett "24/7 society" och menar att tjänstesektorns tillväxt har lett till flera temporära arbetstillfällen. Tjänstesektorn har en högre andel av atypiska arbetsscheman än tillverkningssektorn.¹⁰

---

⁶ Jonsson 2004, s. 26.

⁷ Waldemarsson 1998, s. 149.

⁸ Sundin 1998, s. 52. Sundin menar också att sambeskattingens avskaffande ledde till en ökning av deltidarbetet.

⁹ Webster 2003, s.17-18.

¹⁰ Presser 2006, s.36.

Brockbank och Airey (1994) beskriver utvecklingen av detaljhandeln i Storbritannien under 1980-talet och den tillväxt som gjorde att sysselsättningen ökade med 9 procent mellan 1980 och 1989. Endast 12 procent av dessa arbetstillfällen var på heltid och majoriteten av arbetena skapades för icke-fackligt anslutna deltid arbetande kvinnor. Föreställningen bakom tillkomsten av dessa arbetstillfällen var att kvinnor med förpliktelser i hemmet kunde arbeta varierande och flexibla timmar under dagen eller på kvällar och helger.¹¹

Hedenborg och Åmossa (2000) menar att det finns få studier av de handelsanställdas villkor och att samhällsvetenskaplig forskning förbigått detaljhandeln och dess anställda. Hedenborg och Åmossa tar upp ett antal förklaringar till detta; t.ex. att detaljhandeln skulle vara svår att kategorisera, och att forskningen länge delats in i en produktions- och en konsumtionssektor. Denna dualism reflekterar upprätthållande av gränser och en maktbalans mellan könen, där konsumtion kopplats ihop med femininet och maskulinitet med produktion. En annan anledning skulle kunna vara uppdelningen inom forskningen mellan kultur och ekonomi där detaljhandeln har hamnat i skärningspunkten. Man skulle också kunna hävda att arbetslivsforskningen i synnerhet främst har fokuserat på tillverkningsindustrin, dvs. produktionsförhållanden och ”starka” fackföreningsrörelser, vilket resulterat i att arbetslivsområden som detaljhandeln och även ofentlig sektor hamnat på undantag.

Som vi ska se i kapitel 4 var det arbetsmiljöfrågor i kombination med behov av fritid för de handelsarbetande som dominerade regleringsdiskursen i början av 1900-talet. I mitten av 1990-talet utfördes en utvärdering av vad olika förändringsprojekt inneburit för kvinnors arbetsmiljö vid ett antal dagligvarubutiker.¹² Under den senare delen av 1900-talet har framför allt kassapersonalens arbete studerats.¹³ Drejhammar och Karlqvist (2004) menar att en viktig organisatorisk insats som tillämpats inom vissa butikskedjor är arbetsrotation, som har visat sig ge positiva effekter i form av ett mer omväxlande jobb och minskad fysisk belastning. I de butiker som inte infört arbetsrotation har arbetet blivit mer enformigt. Detta gäller särskilt personal i utgångskassor.¹⁴ Ett av motiven med att införande av självscanning, dvs. att kunden själv scannar in och packar ner varor, har varit att minska det betungande kassaarbetet.¹⁵

En studie av affärstidsregleringen innebär också en studie av konsumenten. Samtidigt som de handelsarbetandes villkor står i fokus för regleringsdiskursen är det vikten av konsumtion som påtalas i den fria affärstidsdiskursen. Trentmann (2006) problematiserar det faktum att många (anglosaxiska) analyser tar sin utgångspunkt i konsumenten som en färdig aktör, vars ursprung ses som givet. Trentmann påpekar att konsumenterna inte uppstod som ett svar på marknadens utbredning utan ”had to be made”. Det perspektiv som Trentmann för fram är centralt i föreliggande studie, dvs. att man bör se på de relationer som uppstått mellan konsumenten och andra sociala grupper samt att analysera hur konsumenten-

---

¹¹ Brockbank & Airey 1994, s. 16.

¹² Ekman & Langmann 1995.

¹³ Kihlstedt & Hägg 2005.

¹⁴ Drejhammar & Karlqvist 2004, s. 2.

¹⁵ Löfstrand, Zeinetz, & Åberg 2000.

ten har definierats språkligt som en enhetlig kategori. Två områden som är viktiga att studera i sammanhanget är statens roll och den rättsliga regleringen.¹⁶

Cohen (2001) skiljer på två dominerande föreställningar om konsumenten i efterkrigstidens USA; å ena sidan en om 'citizen consumer' som definierades som den politiskt ansvarstagande konsumenten, och å andra sidan 'customer consumers' som främst antogs maximera sina personliga ekonomiska intressen på marknaden. Cohen menar att tron på en masskonsumtionsdriven efterkrigsökonomi kom att betyda mycket mer än tillgången på varor. Ett ideal av ekonomiskt överflöd och ekonomisk frihet kom att bli en nationell religion från sent 1940-tal till 1970-talet.¹⁷ Cohen betecknar denna "religion" som en "consumers' republic" vilken kom att omdefiniera de befintliga genus- och etnicitetsnormerna. En manlig familjeekonomi prioriterades där män hade oproportionerlig tillgång till karriärmöjligheter, ägande, kapital och kredit och i förlängningen kontroll över familjens finanser. Cohen menar att det främsta politiska instrumentet bakom denna maktfördelning var det nya keynesianska programmet som uppfyllde ett flertal efterkrigsmål med olika typer av förmåner som arbetslöshetsersättning, utbildning, lån till husköp eller start av företag. Dessa förmåner var dock endast tillgängliga för de som hade deltagit i kriget, vilket uteslöt de flesta kvinnor.¹⁸

Både när vi talar om de handelsarbetande och konsumenterna stöter vi på begreppet behov. Aléx (2003) har studerat den svenska behovsdiskursen och vänder sig mot att denna diskurs skulle vara styrd uppifrån, av staten. Han menar snarare att behovsdiskursen är folklig och har präglats av ett sparsamhetsideal.¹⁹ Aléx visar också att behovsdiskursen, dvs. behovet av vissa typer av produkter, inom den konsumentpolitiska sfären inte är lika starkt framträdande mot slutet av århundradet som den var tidigare.²⁰ Även i affärstidsfrågan finner man en diskussion om behovet av tillgänglighet för olika typer av varor, vilket mot slutet av perioden minskar i betydelse. Samtidigt är det också behov för olika grupper som ställs emot varandra; behov av fritid för de handelsarbetande kontra behov av konsumtion för de förvärvsarbetande.

Teoretiska utgångspunkter och metodologiskt angreppssätt

Utgångspunkten för denna studie är att det råder motsättningar i samhället kring hur arbetslivet ska organiseras. Motsättningarna kan beskrivas som "social antagonism", ett begrepp som används av statsvetaren och diskursteoretikern Lac-lau.²¹ Motsättningarna finns dock inte nödvändigtvis mellan etablerade formella

---

¹⁶ Trentmann 2006, s. 4-12.

¹⁷ Cohen 2001, s. 204-214.

¹⁸ Cohen 2001, s. 215.

¹⁹ Aléx 2003, s. 190-191.

²⁰ Aléx 2003, s. 153.

²¹ Torfing 1999.

organisationer, t.ex. politiska partier eller mellan förutbestämda kategorier som kvinnor och män. Organisations- och aktörsperspektivet, som de tidigare studierna av affärstidsregleringen utgår ifrån, är inte det centrala utan det är snarare kampen mellan olika *diskurser* som står i fokus. Om vi utgår från diskurserna kan vi problematisera föreställningar om partier eller organisationer som homogena enheter. Denna föreställning framkommer ibland i litteraturen och i media när partier eller organisationer beskrivs som ”splittrade” i en fråga.

Winther Jørgensen och Phillips (2000) menar att *diskursordning* betecknar ett socialt rum där olika diskurser, som delvis täcker samma ”terräng”, konkurrerar om att ge innehåll.²² Uppdelningen av de olika begreppen blir således som jag visar i Tabell 1; diskursordningen ”affärstiderna” betecknar två diskurser, fria respektive reglerade affärstider, som försöker etablera sig i samma offentliga politiska domän. I ett historiskt perspektiv blir kampen mellan de olika diskurserna särskilt intressant eftersom vi då kan urskilja om det råder öppen konflikt; antagonism, eller hegemoni; dvs. en upplösning av konflikten.²³

Tabell 1. Diskursanalysens begrepp.

<i>domän</i>	offentlig politik	
<i>diskursordning</i>	affärstiderna	
<i>diskursiv praktik</i>	Utredningar, propositioner, motioner, debatter	
<i>diskurser</i>	fria affärstider	reglerade affärstider
<i>nodalpunkt (privilegierat tecken)</i>	konsument	
<i>moment</i>	förvärvsarbete husmoder	allmänheten
<i>nodalpunkt (privilegierat tecken)</i>	handelsanställd	
<i>moment</i>	i behov av deltid	i behov av fritid
<i>nodalpunkt (privilegierat tecken)</i>	småföretagare	
<i>moment</i>	bör rationaliseras bort	i behov av fritid
<i>interdiskursivt beroendeförhållande</i>	rationaliseringsdiskurs	arbetstidsförkortningsdiskurs

Diskurserna etableras genom att betydelser utkristalliseras kring några *nodalpunkter*. När det gäller kampen mellan diskurserna reglerade och fria affärstider har utredare och politiker utgått från nodalpunkterna konsument, handelsanställda och småföretagare. Kring dessa ”privilegierade tecken” har andra tecken ordnats, t.ex. ’behov’, ’fritid’, ’förvärvsarbete’ osv. Samtidigt är dessa tecken också *element*, i den mån de inte har fått sin mening fixerad. Diskurserna försö-

²² Winther Jørgensen & Phillips 2000, s.64.

²³ Jmf. Winther Jørgensen & Phillips 2000, s.64.

ker göra dessa element till *moment*. I den fria affärstidsdiskursen blir konsumenten 'förvärvsarbetsande husmoder'. Denna tillslutning är dock tillfällig, över tid förändras konsumenten till 'familjen'.²⁴ Tecknet handelsanställd och småföretagarna definieras i regleringsdiskursen som i 'behov av fritid', ett moment som återkommer över tid. I den fria diskursen definieras dock den handelsanställda som 'i behov av deltid'. Foucault har beskrivit momentens förändring över tid som ett *intradiskursivt* beroendeförhållande.²⁵

Utgången av denna diskursiva maktkamp har fått återverkningar på den rättsliga praktiken i form av ett successivt uppluckrande av affärstidsregleringen från mitten av 1950-talet till 1971 då regleringen tas bort helt. Detta uppluckrande har i sin tur fått effekter på de institutionella praktikerna i arbetslivet, t.ex. anställningsformer och anställningstid. Torfing (1999) menar att den politiska kampen kan betraktas som upplöst när de sociala relationerna sedimenteras i institutionella regler, normer och regelbundenheter som vi tar för givna i våra vardagliga liv. Men, som Torfing också påpekar, det politiska "ursprunget" har inte försvunnit, det är snarare förtryckt. Det innebär att det kan återupplivas genom att dessa institutionella praktiker och normer ifrågasätts. Att återuppliva och ifrågasätta de rådande normerna är således centralt i denna studie och kan ses som ett motstånd mot en dominerande maktstruktur.²⁶

Återupplivandet görs genom att lyfta fram det historiska perspektivet och visa hur dagens föreställningar om de handelsarbetande och konsumenterna bygger på tidigare föreställningar, de är *intertextuella*.²⁷ Det innebär t.ex. att en utredningstext kan återkomma i en propositionstext samt i en riksdagsdebatt. Det intertextuella perspektivet kan innebära att ett långt historiskt perspektiv måste anläggas, eftersom det annars kan vara svårt att fastställa när och var texten har sitt ursprung.

Som vi ser i tabellen finns det samtidigt ett *interdiskursivt* beroendeförhållande till andra diskurser som ligger utanför den specifika diskursordningen affärstiderna. När striden om en reglering av affärstiderna påbörjas i början av 1900-talet möjliggjordes den av en demokratiseringsdiskurs i vilken krav på rättigheter för nya grupper fördes fram. Som Mörkenstam (1999) påpekar möjliggjorde denna diskurs föreställningar om att staten ska lösa olika sociala frågor.²⁸ Det internationella perspektivet kan också ses här genom att influenser från Bismarcks Tyskland blev tydliga i regleringsdiskursen. Under 1950- och 1960-talets tillväxtperiod kom rationaliseringsdiskursen att öppna upp för den fria affärstidsdiskursen. Under 1970-talet var det jämställdhetsdiskursen och under 1980- och 1990-talet är det en marknadsskild diskurs som står i fokus. Denna marknadsskild diskurs innebär en tro på den oreglerade marknadens fördelar och kom att påverka omregleringen redan 1971.

---

²⁴ Det teoretiska resonemanget kring nodalpunkter, tecken, element och moment bygger på Winther Jørgensen & Phillips (2000), s. 33-35.

²⁵ Bergström & Boréus 2005, s. 313.

²⁶ Torfing 1999, s. 70.

²⁷ Fairclough 1992.

²⁸ Mörkenstam 1999, s. 67.

Att använda sig av diskursanalys innebär således att man utgår från ett makt-perspektiv. Det finns dock skilda synsätt på makt hos diskursanalytiker. Bergström och Boréus (2005) menar att skillnaderna mellan Foucaults och Laclaus syn på makt ligger i att hos Foucault är *reglerna* i diskurserna maktkonstituerande medan *kampen* om meningsskapandet är utgångspunkten hos Laclau.²⁹ Här försöker jag integrera dessa perspektiv. Empiriskt går det att belägga att det finns en kamp om meningsskapande mellan de olika diskurserna, vilket visar sig i utredningarna genom reservationer samt i riksdagsdebatterna och i olika motioner. Samtidigt möjliggör också den dominerande diskursen vilka ”experter” som får möjlighet att definiera problemet. Vid sekelskiftet 1900 var det främst ämbetsmän och riksdagsmän som rekryterades för uppdrag inom kommittéväsendet. I början av seklet när det sociala perspektivet var centralt för butikstängningsfrågan var det Socialstyrelsen som fick i uppdrag att utreda frågan om affärstiderna. Den snabba ökningen av antalet intresseorganisationer under 1920- och 30-talen i kombination med korporatismens genombrott ökade dock antalet kommittéer med representanter från intresseorganisationer, vilket även gäller affärstidsutredningarna.³⁰ Frågan förs också politiskt över från socialdepartementet till handelsdepartementet på 1960-talet. I 1989 års utredning blir det en verkställande direktör för Apoteksbolaget som, i praktiken, blir enmansutredare.

Källmaterial

De arbetande och konsumenterna konstitueras utifrån olika föreställningar av deras identiteter, dvs. de uppfattas vara på ett visst sätt, ha vissa behov eller önsningar. Dessa föreställningar finns dels i direktiv till utredningar kring affärstiderna, i själva utredningarna, i riksdagsdebatter och annat riksdagstryck, dvs. material som ligger inom den offentliga politiska domänen. Direktiv och utredningar är viktiga då de reflekterar hur problem definieras och utredningarna kan ligga till grund för beslut. Riksdagsdebatterna och propositioner är också viktiga då de visar om föreställningar i utredningar avvisas eller reproduceras. Som Mörkenstam påpekar gör utredningarnas ”formaliserade karaktär och position som förarbeten till lagstiftning” att de måste betraktas som auktoritativa utsagor som är legitima i diskursen.

Diskursdeltagarna måste förhålla sig till dem på ett eller annat sätt. Riksdagstrycket har ett drag av institutionaliserade upprepningar. Offentligt tryck är således enligt Mörkenstam (1999) en speciell form av textproduktion som konsumeras utifrån givna regler för hur texten skall tolkas och det distribueras till en relativt given och enhetlig publik.³¹ Evertsson (2002) påpekar att i Sverige har en stor del av regeringens beredningsprocess hänskjutits till det statliga kommittéväsendet till skillnad från andra länder där regeringens ärenden vanligen bereds

---

²⁹ Bergström & Boréus 2005, s. 348.

³⁰ Evertsson 2002, s. 34.

³¹ Mörkenstam 1999, s. 61-62.

inom departementen.³² Sedan mitten av 1980-talet har det dock generellt blivit allt vanligare med s.k. enmansutredningar. För affärstidsfrågan är det offentliga trycket en utmärkt källa om man är intresserad av ett långt historiskt perspektiv. Det är fascinerande att se att affärstidsfrågan har varit aktuell under ett helt sekel.

Disposition

Boken är upplagd på följande sätt. I kapitel 2 tar jag upp affärstidernas förändrade reglering över tid, öppettider och arbetstider i praktiken och hur denna praktik diskuteras i ett antal insändare i *Handelsnytt*. Jag redogör också för affärstidernas reglering i ett internationellt perspektiv. I kapitel 3 beskriver jag detaljhandelsstruktur och omvandling över tid. I kapitel 4 analyserar jag hur krav på reglering av de fria affärstiderna fördes fram och genomfördes mellan 1904 och 1948. I kapitel 5 visar jag hur den fria affärstidsdiskursen tar över i en tid av ekonomisk omstrukturering. I kapitel 6 skildras hur den fria praktiken ifrågasätts och upprätthålls. Boken avslutas med en sammanfattande kommentar och analys.

Kapitel 2. Affärstidernas reglering och praktik

Det historiska perspektivet

I början av 1900-talet var varken affärs- eller arbetstider inom handeln reglerade i lag eller avtal. Den enda inskränkningen utgjordes av ett förbud mot öppethållande på sön- och helgdagar men detta förbud löd under den s.k. strafflagen och inte under en specifik butikstängningslag. 1909 kom så den första butikstängningslagstiftningen. Lagen gällde dock endast i städer och större samhällen under förutsättning att kommunala myndigheter beslutat om att begränsa affärstiderna och att detta beslut fastställts av länsstyrelsen. Butiker fick inte öppna före kl. 7 eller stänga efter kl. 20. Undantag gällde dock för butiker som sålde viktiga baslivsmedel. 1909 års lag innebar att arbetsdagarna kortades något men att man fortfarande hade tämligen långa arbetsdagar. Dessutom omfattades inte handeln

---

³² Evertsson 2002, s. 34.

på landsbygden.³³ År 1912 genomfördes en ändring i lagen som möjliggjorde för kommunerna att förbjuda handelsbodas att hålla öppet på söndagar.³⁴

Den nya lagen 1919 innebar att butikernas öppettider bestämdes till vardagar 8-19. Nu infördes också en allmän regel om att det skulle vara stängt sön- och helgdagar. Lagen medgav undantag när det gällde varor som mjölk, färsk frukt och blommor. Enligt Socialstyrelsens utredning uppgavs livsmedelsbutikerna i t.ex. Linköping ha öppet mellan 7 och 19.30 måndagar-fredagar samt till klockan 21 tiden närmast före jul.³⁵

1939 antog riksdagen en ny butikstängningslag och en arbetstidslag för detaljhandeln. 1939 års arbetstidslag innebar att de som arbetade inom detaljhandeln och i frisersalonger fick 48 timmars arbetsvecka och arbetsdagen fick inte överstiga tio timmar. Lagen innehöll även bestämmelser om raster och overtidsarbete. I och med 1942 års arbetstidslag kom lagen att omfatta alla företag med anställd personal, och inte som tidigare endast företag med fler än en anställd.³⁶ År 1945 permanentades lagen. 1956 infördes en ändring som innebar att butiker kunde få hålla öppet till klockan 21 en vardag i veckan.³⁷ 1966 upphävdes butikstängningslagen och ersattes med en affärstidslag. Den vanliga affärstiden kunde nu sträckas ut till klockan 20 på vardagar. Kommunerna skulle för särskilt fall medge längre affärstid än den vanliga, dvs. genom ett särskilt dispensystem. Den nya lagen skulle gälla fram till 1971 då den kom att avskaffas.

I HUI:s undersökning av öppettiderna 1974 framgick att den vanligaste öppettiden var 9.00 för livsmedelsbutiker och 9.30 för varuhus på vardagar. Detta var en senare öppningstid än 1971. På lördagar var den största skillnaden att Kooperationen hade ökat andelen butiker som öppnade 8.30, från 29 till 71 procent. Andelen söndagsöppna varuhus hade ökat mellan 1971 och 1974 från 7 till 22 procent. Kooperationens butiker hade dock inte söndagsöppet. Av de enskilda handlarna hade en andel på 17 procent öppet, vilket var relativt konstant. Fackhandeln praktiserade knappast söndagsöppet, medan 5 procent av möbel-, herr- och damkonfektionsbutikerna hade söndagsöppet. När det gällde stängningstiden hade en viss förskjutning mot 19.00 och 19.30 noterats. Andelen varuhus som stängde 20.00 eller senare var 40 procent, vilket var en minskning med 14 procentenheter sedan 1971. Andelen KF-livs som stängde kl. 20 hade ökat kraftigt under 1974. Inom möbelbranschen var måndagen populär för kvällsöppethållande, dvs. till klockan 20 eller senare.³⁸

---

³³ Hjelm 2006, s. 237-238.

³⁴ Kungl. Maj:ts proposition 1912.

³⁵ Socialstyrelsen 1918, s.35.

³⁶ Hjelm 2006, s. 242-243.

³⁷ Kungl. Maj:ts proposition 1956, s.13.

³⁸ Affärstidsnämnden 1975. Bilaga 1.

Dagens öppettider

Flexibilisering av arbetsmarknaden och arbetslivet har sedan en tid tillbaka diskuterats bland ett flertal forskare.³⁹ Sassen (2001) diskuterar denna förändring i relation till tjänstesamhällets framväxt, i vilket hon bland annat inbegriper detaljhandeln.⁴⁰ Utsträckta öppettider kan ses som en del i denna flexibilisering. Externetableringarna konkurrerar med cityhandeln genom att utnyttja de fria affärstiderna så långt det går. Under 1990-talet i Linköping anhöll Ikea om att få bygga till sitt gamla varuhus på Tornby och samtidigt uppföra en ny affärsfastighet för att kunna hyra ut till olika butiker, det s.k. Ikano-huset. Byggnationerna satte igång 1993. Den tidigare restriktionen för ytterligare fackhandel i externa etableringar övergavs när huvuddelen av Ikano-huset hyrdes ut till fackhandelsbutiker tillhörande olika butikskedjor. 1993 tillkom också ICA Maxi (öppet alla dagar 8-21) på Tornbyområdet och Obs stormarknad, numera Coop (öppet alla dagar 8-22). Idag finns här också kedjeföretag som Biltema (vardagar 8-20, lördagar 10-17, söndagar 11-17), Jula (vardagar 9-19, lördagar 10-17, söndagar 11-17), Plantagen (vardagar 10-19, lördagar, sön, helgdag 10-17), K-rauta (vardagar 7-20, lördagar 9-17, söndagar 10-17) med flera.

Enligt Kvist (2006) ställer stormarknaden som arbetsplats stora krav på den anställda när det gäller arbetstidens utbredning och variation. Öppettider som sträcker sig mellan 9-21 på vardagar och 9-19 på helger innebär skiftgång och rullande scheman. På den stormarknad som Kvist studerade började en del anställda arbeta kl. 6 och de sista lämnade byggnaden kl. 21.30. Kvist menar att diskussioner om att utöka öppettiderna inom stormarknaden verkar vara ständigt pågående. Öppettider betraktas av en stormarknadschef hon intervjuat som ett av de främsta konkurrensmedlen mellan de olika butikerna i och kring staden. Butiken är öppen alla dagar om året även om arbetsdagarna är något kortare under storhelger. Under särskilt säljintensiva perioder som jul förekommer även i enstaka fall nattarbete för att fylla på med varor.⁴¹

Men de utsträckta öppettiderna på den externa handelsplatsen påverkar även cityhandeln. Som jag påpekade i inledningen har externetableringarnas omfattande öppettider uppfattats som ett hot för ett antal centrum i medelstora städer. I Uppsala började cityhandeln 1998 med utökade öppettider för att möta konkurrensen från stormarknaderna. På söndagen höll man dock fortfarande stängt.⁴² År 2002 var det dock dags även för söndagsöppet. Cityhandlarna angav även nu konkurrensen från den externa handeln i form av närliggande söndagsöppna köpcentrum och stormarknader samt butiker i Stockholms centrum som skäl.⁴³

I Linköping har Cityföreningen sedan en tid tillbaka arbetat med att få till stånd söndagsöppet bland sina medlemmar. Cityföreningens cityledare poängterar dock att city aldrig tappat försäljning. Ändå driver man frågan om söndags-

³⁹ Furåker, Håkansson, Karlsson (red) 2007.

⁴⁰ Sassen 2001.

⁴¹ Kvist 2006, s. 79.

⁴² Uppsala Nya Tidning 1998-12-24.

⁴³ Uppsala Nya Tidning 2002-07-24.

öppet hårt.⁴⁴ Söndagsöppet kombineras med olika artistuppträdande, modevisningar och teman som t.ex. Fars dag.⁴⁵ Företagen påverkas på olika sätt av utökade öppettider. I Linköping har små- och ensamföretagarna inte varit så tilltalande av söndagsöppet eftersom den förhållandevis lilla ekonomin i företaget inte ger utrymme för några extra anställningar.⁴⁶ Söndagsöppet innebär att enskilda butiksägare kan få arbeta sju dagar i veckan.⁴⁷

Ett problem som i litteraturen förknippas med öppettiderna är butiksbrån. Mellan år 1980 och 1995 ökade antalet butiksbrån från 236 till 666.⁴⁸ Enligt Geijer (2002) har arbetsplatsen traditionellt ansetts vara relativt förskonad från hot och våld, men under senare år har man börjat se detta som ett strukturellt problem påverkat av sociala, ekonomiska, organisatoriska och kulturella faktorer. Nästan 40 procent av alla registrerade våldshändelser drabbar personer i deras yrkesutövning. Detta ska jämföras med gatuväldet som står för ca 35 procent och familjerelaterat våld som står för 22 procent. Här finns det skäl att misstänka att arbetsrelaterat och familjerelaterat våld underrapporteras.⁴⁹ Enligt Brå är butiksbrånen starkt koncentrerade till dygnets senare del och i vissa fall också kopplat till ensamarbete.⁵⁰ Trots kopplingen till de utökade öppettiderna har inga krav av begränsning av öppettiderna framförts utan åtgärder i form av olika säkerhetslösningar har prioriterats.

Handelsanställdas förbund och affärstiderna

I föreliggande studie analyserar jag endast politikernas och utredarnas syn på de handelsarbetande och konsumenterna i relation till affärstidsfrågan. Handelsanställdas förbunds inställning i frågan är naturligtvis också intressant och relevant i sammanhanget. Handels bedrev en kampanj för tidigare lördagsstängning vid 1950-talets slut med namnet "Mera tid med mamma". Detta berörs bl.a. av Jonsen (2004), Gråbacke (2000) och Hjelm (2006) som visar hur Handels ändrade sig från att vara motståndare till att acceptera avregleringen 1971 med förhoppningen om att obehaglighettstilläggen skulle dämpa viljan hos arbetsgivarna till vidsträckta öppettider.

I mitten av 1970-talet krävde dock Handels en återreglering vilket stöddes av LO och socialdemokraterna vid 1975 och 1976 års kongressbeslut. Till Handels kongress 1976 inkom drygt 20 motioner som bl.a. framhöll att de anställdas gemensamma fritid med familjen försvårades på grund av söndagsarbetet samtidigt som man ifrågasatte konsumenternas beteende. Trots socialdemokraternas välvilliga inställning till en reglering i slutet av 1970-talet gick man tillbaka till sin ursprungliga ståndpunkt efter regeringsskiftet 1982.

---

⁴⁴ Cityföreningen Linköping, intervju med projektledare.

⁴⁵ CityNytt 2006, nr 3.

⁴⁶ Östgöta Correspondenten 2006-10-09.

⁴⁷ Östgöta Correspondenten 2006-11-12; Östgöta Correspondenten 2007-04-18.

⁴⁸ Handelsplaninstitut 1998, s. 16.

⁴⁹ Geijer 2002, s. 5.

⁵⁰ Ekström 2002.

Den socialdemokratiska regeringens beslut togs emot med bestörtning av Handels ledning. I ett pressmeddelande förklarade förbundsledningen att man var djupt besvikna över att den socialdemokratiska regeringen hade beslutat att inte lägga fram något förslag till ny affärstidslag. Vid 1986 års Handelskongress krävdes i 28 motioner att förbundsstyrelsen skulle arbeta för en ny affärstidslag vilket också blev kongressens beslut. 1989 lanserade man Servicetidskampanjen som syftade till att lyfta fram de problem som de fria affärstiderna medfört. ”67 timmars servicetid” blev det bärande budskapet, och kampanjen blev en av de största och mest uppmärksammade i Handels historia.⁵¹ Även vid denna kongress uppmärksammade medlemmarna deltidspolitiken som flexibilitetsstrategi.⁵²

Under Handels kongress 2001 diskuterades frågan om öppethållande i butikerna. Förbundet konstaterade att ”öppettiderna antagit sådana proportioner att det inte längre går att kombinera arbetsliv med ett bra familjeliv och en god fritid”. Man krävde att branschen skulle ta ansvar för sina anställda och begränsa öppethållandet. Annars skulle man komma att kräva en affärstidslag.⁵³ 2003 genomförde Handels en enkät bland sina medlemmar för att se vad de ansåg vara rimliga öppettider. Värt att notera är att synen på rimliga öppettider överensstämde med den befintliga öppethållandestrukturen. En klar majoritet ansåg dock att det var rimligt att på jul-, nyårs-, och midsommardagen borde affärerna hållas stängda.⁵⁴

2003 påpekade förste vice ordföranden att Handels inte kunde driva frågan om att begränsa handelns öppettider i avtalsrörelsen, eftersom detta kunde innebära att avtalslösa butiker skulle kunna ha öppet hur länge som helst, medan avtalsbundna butiker skulle få begränsa sitt öppethållande.⁵⁵ Detta år upphörde Handels med sitt krav på söndagsstängt eftersom det inte ansågs finnas någon majoritet bland medlemmarna detta krav. Istället var det nu sena kvällar och nätter som hade blivit den stora frågan bland medlemmarna. Ett år senare menade förste vice ordföranden att det främst gällde att jobba opinionsbildande, eftersom Handels var relativt ensamma när det gällde att förordna en reglering av öppethållanden.⁵⁶

Vid Handelsanställdas kongress 2006 kom ett flertal motioner som behandlade affärstiderna. En motion kritiserade förbundsledningen för att undersökningen om öppettiderna bland medlemmarna var formulerad på så sätt att förbundsledningen fick de svar de ville ha. Förbundsledningen anklagades således för att gå emot kongressens beslut att Handels skulle bekämpa det ökande öppethållandet.⁵⁷ De mest förekommande problemen med de nuvarande affärstiderna var risken för rån, hot och våld (13 av 30 motioner), att det sociala livet och familje-

---

⁵¹ Hjelm 2006, s. 268-275.

⁵² Jonsson 2004, s.18.

⁵³ Handelsnytt 2001, nr 9.

⁵⁴ Vedin & Gustavsson 2003, s.15-16.

⁵⁵ Handelsnytt 2003, nr 8.

⁵⁶ Handelsnytt 2004, nr 6.

⁵⁷ Lind 2006.

livet blev lidande (13 av 30 motioner). I tio av de trettio motionerna restes krav på stängda röda dagar eller kortare arbetstid på dessa dagar.⁵⁸

Förbundsstyrelsen konstaterade att öppettiderna skulle ligga inom ramen 08 till 21 på vardagar respektive 09 till 21 på lördagar och söndagar. Denna öppettidsram var inte en rekommendation på öppettider, utan slog fast de ”absoluta ytterligheter” som Handels kunde acceptera. Handels ville också att jul-, nyårs-, påsk- och midsommardagen samt första maj skulle hållas stängda, precis som medlemmarna hade uttryckt i den tidigare enkäten.⁵⁹

2006 konstaterade ett fackligt ombud i Stockholm att Handels ledning varit för tysta i frågan om begränsat öppethållande. Förra kongressen beslutade att frågan skulle drivas genom förhandlingar på varje arbetsplats. Andre vice ordförande erkände att man gjort för lite men att kräva en affärstidslag skulle vara ”strategiskt omdömeslöst”. Förbundet ansågs stå ensamma i frågan och man visste att många inte delade Handels uppfattning i frågan.⁶⁰

Arbetstid

Som jag kommer att visa i diskursanalysen diskuteras politiskt olika konsekvenser av fria affärstider. Idag menar vissa bedömare att en effekt av affärstidsregleringens avskaffande blev att de anställda inom handeln förväntades arbeta på obekväma och oregelbundna arbetstider. Det är dock troligt att t.ex. deltidansställningar praktiserades även innan den definitiva avregleringen eftersom regleringen kom att luckras upp under 1950- och 1960-talet. I Söderlunds (1968) undersökning påpekas att arbetsgivarna till stor del använde sig av deltidansställningar. Ett metodproblem i sammanhanget är att det inte går att jämföra deltidarbetets utveckling över tid eftersom själva definitionen av deltid skiljer sig åt. I 1971 års utredning definierades de deltidsarbetande som de som arbetade mindre än 20 timmar per vecka medan de i 1966 års utredning definierades som de som jobbade mindre än 35 timmar per vecka.⁶¹

I Affärstidsnämndens undersökning från 1975 utgjorde de fast deltidansställda den största personalkategorin, cirka 40 procent. Därefter kom de fast heltidsanställda och de extra eller tillfälligt anställda med en andel på 30 procent vardera. 21 procent av de sysselsatta i Konsums butiker var tillfälligt anställda med mindre än 18 timmars arbetsvecka. Enskild livsmedelshandel och damkonfektionshandel hade den högsta andelen deltidsarbetande, 47 resp. 50 procent. Möbel och järnaffär hade 80 procent fast personal.⁶²

Enligt Palmlund, Pålsson och Örner (2006) har detaljhandelsyrkets attraktivitet sett i ett längre livsperspektiv försämrats, eftersom arbetstiderna anses inverka negativt på familjeliv och fritid. Detaljhandeln har inte problem att rekrytera an-

⁵⁸ Genomgång av motioner till Handels kongress 2006.

⁵⁹ Handelsanställdas förbund 2006.

⁶⁰ Handelsnytt 2006, nr 4.

⁶¹ SOU 1971:14; SOU 1966:10.

⁶² Affärstidsnämnden 1975, s. 14. Det framgår inte hur många timmar deltidansställning omfattar. Tillfälligt anställda delas dock upp i mindre, lika med eller mer än 18 timmar.

ställda som ser sitt butiksarbete som en genomgångssysselsättning, men det är svårare att bibehålla i synnerhet kvinnor i samband med att de får barn, då samhället i övrigt, i form av exempelvis barnomsorg, inte är anpassat till butikernas allt längre öppettider. Det är inte en helt enkel fråga för Handelsanställdas förbund att driva. Å ena sidan vill man att barnomsorg och övriga samhälleliga instanser ska anpassas efter medlemmarnas behov, å andra sidan riskerar man genom att driva en sådan fråga att skapa legitimitet kring de allt längre öppettiderna som man anser är en starkt bidragande orsak till den låga status detaljhandelsarbete har idag.⁶³

Relationerna mellan lönearbetet och det oavlönade arbetet, arbetstiden och fritiden påverkas på många plan och har olika betydelse för individen under olika skeenden av livet. Bland de anställda som Kvist (2006) intervjuat är det också vanligt att man börjat arbeta inom handeln redan i tonåren och att man sedan blivit kvar.⁶⁴

Ett flertal studier visar att de skiftarbetande har mindre möjlighet till samvaro med familjen och deltar i lägre grad i politiska och fackliga aktiviteter.⁶⁵ Möjligheten att hantera krockar mellan arbete och övrigt liv varierar beroende på vilken grad av kontroll den enskilde har över sin arbetstid. Att inneha en chefsposition där man själv har möjlighet att kontrollera och bestämma det egna schemat innebär också att problem kan upplevas som mindre påtagliga. Arbetsledare har generellt mer kontroll över den egna arbetstiden och har därför större möjligheter att undantas från kvälls- och helgarbete. Detta är inte en möjlighet som finns för de anställda utan arbetsledande befattningar.⁶⁶

En konsekvens av flexibileringsstrategin är deltidarbete. Som ett flertal forskare visar kan deltidarbete förstås utifrån både arbetsgivarens och arbetstagarers perspektiv, det senare inbegriper t.ex. rätt till deltid för småbarnsföräldrar, föräldraledighet (i kombination med förvärvsarbete), deltidspension, deltidssjukskrivning.⁶⁷ Enligt SCB är drygt 20 procent deltidssysselsatta på arbetsmarknaden som helhet medan detaljhandeln har en andel på drygt 40 procent.⁶⁸ Den genomsnittliga andelen deltidsanställda i förhållande till totalt antal anställda är 64 procent inom dagligvaruhandel och 46 procent inom sällanköp.⁶⁹ Enligt Kvist (2006) utgjorde butikkassörer högst andel av de deltidarbetande 2002.⁷⁰ Inom livsmedelsbutikerna kan andelen som jobbar under 18 timmar uppgå till 30-40 procent.⁷¹

Under de senaste åren har det pågått en debatt om rätten till heltid. På Arbetslivsinstitutet bedrevs bl.a. Hela-projektet som studerade lokala arbetsplatsförsök med heltid. År 2005 kom också ett förslag från regeringen om rätt till heltid, ett

---

⁶³ Palmlund, Pålsson & Örner 2006, s. 29-30.

⁶⁴ Kvist 2006, s. 79.

⁶⁵ Kvist 2006, s. 81.

⁶⁶ Kvist 2006, s. 82.

⁶⁷ Jonsson 2004, s.5; Håkansson & Isidorsson 1999.

⁶⁸ Olsson & Bergström 2004, s. 23.

⁶⁹ Olsson & Bergström 2004, s. 20.

⁷⁰ Kvist 2006, s. 83.

⁷¹ Handelsanställdas förbund, intervju med ombudsman 2006-08-16.

förslag som dock fick kraftig kritik från ett flertal remissinstanser.⁷² Enligt en undersökning av Ica-kuriren uppger en majoritet av 31 butiksägare att det inte går att lägga fram ett fungerande schema om rätt till heltid skulle bli verklighet. En butikschef uppger att de långa öppettiderna inom handeln gör att schemapusslet inte går ihop med heltidare.⁷³ En deltidsanställd (25 timmar) på KappAhl menar att med tanke på de långa öppettiderna går "livspusslet inte ihop med en heltid".⁷⁴

Arbetsvillkoren som innebär varierande arbetstider och tunga arbetsförhållanden löses således med en individuell strategi, alltså deltid. Arbetstagaren betalar så att säga arbetsvillkoren med att minska sin lön, vilket i sin tur påverkar t.ex. den framtida pensionen.⁷⁵ Enligt Handels arbetar många anställda lördag eller söndag för att få ihop till en heltidslön.⁷⁶ I en studie av deltidspraktiken på Åhléns visar Ahl m.fl. att direktiven för heltidstjänster styrs högre upp i organisationen. Det innebär att det finns en problematik när chefen lokalt skulle kunna tänka sig att anställa någon som vill ha heltid, men inte får tillstånd till det. De anställda upplevde sig som ofrivilligt deltidsanställda och ville helst vara anställda på heltid.⁷⁷

Flexibiliseringspraktiken skapar också en "jakt på timmarna" och en oförutsägbarhet när det gäller när och hur många timmar som man ska arbeta.⁷⁸ Det finns avtal som reglerar arbetstidens förläggning, men enligt ombudsmän på Handels följs de inte. Ett exempel rör en kvinna som hade halv sjukersättning och endast fick arbeta 20 timmar i veckan. Efter att ha arbetsprövat i butik sökte hon en ledig tjänst på 20 timmar, men fick den inte med motiveringen att hon inte kunde arbeta mer än 20 timmar.⁷⁹ Enligt ombudsmän på Handels tar de emot flera samtal från handelsanställda som ställer frågor om diskrepansen mellan anställningsbevis och faktiskt antal arbetade timmar.⁸⁰ Även Rapp (2004) visar på förekomsten av denna diskrepans i sin studie av arbetsgivarens tidsstrategier.⁸¹

Denna praxis inverkar på hur den anställdes sjukpenningsgrundande inkomst beräknas. Enligt uppgifter i media har Försäkringskassan till exempel fastslagit att behovsanställning inte är att jämföra med fast anställning, vilket innebär att om en person arbetat 75-80 procent som behovsanställd kan den ändå inte räkna med sjukpenning eftersom hon inte räknas som anställd.⁸² Denna flexibiliseringsstrategi har också studerats av Beynon, Grimshaw, Rubery och Ward (2002) i Storbritannien. Personal med kontrakt på 15 timmar bör vara tillgängliga för

---

⁷² Engstrand 2006.

⁷³ Upsala Nya Tidning 2006-06-17.

⁷⁴ Upsala Nya Tidning 2006-06-17.

⁷⁵ Kvist 2006, s. 86.

⁷⁶ Handelsanställdas förbund, intervju med ombudsman 2006-08-16.

⁷⁷ Ahl, Engstrand & Sandström 2006, s. 34.

⁷⁸ Jonsson 2004 visar att denna problematik uppmärksammades redan 1981 i en motion till Handels kongress, s. 23.

⁷⁹ Handelsanställdas förbund, intervju med ombudsman 2006-08-16.

⁸⁰ Handelsanställdas förbund, intervju med ombudsman 2006-08-16.

⁸¹ Rapp 2004, s. 15-16. Även Håkansson och Isidorsson 1999 diskuterar detta i termer av "mertid".

⁸² Östgöta Correspondenten 2006-10-09.

arbete i upp till 31 timmar, medan semester, sjuklön och pension fortfarande är kopplade till den anställningstid som kontraktet anger.⁸³

På stormarknaden som Kvist studerat används ett system med vikariepool med tre personer som arbetar 30 timmar i veckan och roterar där de behövs. Utöver dessa vikarier finns en grupp på ca 25-30 personer som kallas in vid behov. En personalansvarig karakteriserar vikarierna som "skolungdomar som går på universitetet som vill tjäna extra pengar, som vill jobba extra kvällar och helger". Stormarknadschefen förespråkar att man ska försöka klara sig utan extra personal så beskrivningen av praktiken med extrapersonal ser olika ut beroende på vem i ledningen Kvist har frågat.⁸⁴

De problem som affärstidernas praktik för med sig tas upp, förutom i forskningen, i Handelsanställdas förbunds tidning *Handelsnytt*. En del skribenter anser att arbetstiderna gör intrång på det sociala livet och att det handlar om att antingen jobba fler kvällar och helgdagar eller att få se familjen. I ett fall valde den anställde att säga upp sig.⁸⁵ Konsumenternas beteende står i centrum för en rad insändare. Signaturen "Även butiksanställda måste få koppla av" menar att folk inte behöver handla på påskafton utan borde kunde planera sitt handlande så att man inte behövde hålla öppet dessa dagar.⁸⁶ I ytterligare ett par insändare påpekas att det går att planera sina inköp bättre och att de handelsanställda skulle väl inte behöva sluta inom sitt yrke på grund av att det finns kunder som inte orkar planera sina inköp bättre.⁸⁷

En skribent vände sig dock mot att sena öppettider skulle vara kundernas fel och framhävde att det var butiksägarna som skapat ett konstlat behov av att ha butiker och varuhus öppna på sena kvällar och söndagar och helgdagar.⁸⁸ En annan skribent menade att det naturligtvis inte bara var kundens fel att affärerna höll öppet sent på kvällarna, utan att om det inte fanns en lönsamhet i att ha öppet skulle det vara stängt. Frånvaron av en arbetstidslag sågs som det stora problemet.⁸⁹ Signaturen "Ständigt trött" menade att ingen butiksanställd vill jobba sena kvällar och röda dagar.⁹⁰ Medlemmarna uppmanades att kräva att Handels skulle göra ett nytt försök med att driva igenom en affärstidslag.⁹¹

Signaturen "Realisten" menade att om man tagit ett jobb inom handeln innebar detta att man fick lov att arbeta när folk vill handla. Om man inte ville jobba kvällar och helger kunde man ju alltid byta bransch: "Att reglera affärernas öppettider låter ju som rena kommunismen".⁹²

Sena öppettider var heller inte ett problem enligt en annan skribent som menade att handeln inte var en arbetsplats där man förväntades arbeta hela livet,

⁸³ Beynon, Grimshaw, Rubery & Ward 2002, s.212.

⁸⁴ Kvist 2006, s. 105.

⁸⁵ Handelsnytt 2002, nr 4. Se även Handelsnytt 2004, nr 6; Handelsnytt 2004, nr 5; Handelsnytt 2004, nr 10; Handelsnytt 2004, nr 11; Handelsnytt 2004, nr 8.

⁸⁶ Handelsnytt 2004, nr 6.

⁸⁷ Handelsnytt 2004; Handelsnytt 2004, nr 10.

⁸⁸ Handelsnytt 2004, nr 8.

⁸⁹ Handelsnytt 2004, nr 9; Handelsnytt 2004, nr 11

⁹⁰ Handelsnytt 2004, nr 9.

⁹¹ Handelsnytt 2004, nr 5.

⁹² Handelsnytt 2003, nr 2.

utan var ett ”mellanyrke” för de flesta. Sena öppettider var dessutom bra eftersom det gavs möjligheter att kombinera studier och arbete. Dessutom, eftersom de anställda tjänade så lite, var det viktigt att kunna arbeta helger eller sena kvällar för att få upp lönen.⁹³

Denna åsikt föranledde ett antal repliker. En handelsmedlem menade att jobbet inom handeln var ett yrke som var värt respekt och att föreställningen om handeln som ett mellanyrke nedvärderade en hel yrkeskår.⁹⁴ En insändare framhöll att: ”Med anständiga löner skulle kanske handelsyrket inte betraktas som ett ”mellanyrke”.⁹⁵

Det internationella perspektivet

Sverige var tidigt ute med att avskaffa affärstidsregleringen. I många andra europeiska länder har dock motiven till de senare årens uppluckring av regleringarna liknat de som använts i den svenska debatten. I Storbritannien togs så gott som alla restriktioner för affärernas öppethållande så sent som 1994. Det är dock fortfarande inte tillåtet att ha öppet på påskdagen och juldagen.⁹⁶ I Belgien är söndagen fortfarande helig och arbetsgivare kan inte tvinga anställda att arbeta på söndagar mot deras vilja, inte heller rekommendera dem att göra det. Att vägra att arbeta på söndagar är inte tillräcklig anledning för avsked. Undantag gäller för julen och de affärer vars öppettider bestäms av gemensamma kommittéer.⁹⁷

I Tyskland ändrades affärstidslagen 1996. Lagen hade allt mer kritiserats som omodern och konkurrenshämmande. Affärer kan nu hålla öppet från 6-20 måndag till fredag och till 16 på lördagar. På söndagar och allmänna helgdagar ska de dock vara stängda.⁹⁸

I Italien delegerar 1971 års lag om affärstiderna till regionerna uppgiften att definiera öppethållande och stängning. Det är dock obligatoriskt med stängt på söndagar och allmänna helgdagar med undantag för jul, lokala högtidligheter och på turistorter. Det finns dock olika praktiker trots lagen. Å ena sidan har många stormarknader eller köpcentra börjat ha öppet på söndagar. Å andra sidan har många av de mindre affärsidkarna bestämt sig för att ha stängt på söndagar.⁹⁹

I Nederländerna reglerade affärsstängningslagen från 1976 att affärer skulle ha stängt från 18 på vardagar och från 17 på lördagar. Affärer var i princip stängda på söndagar med undantag för sex söndagar om året. Under de efterföljande åren kom utökandet av öppettiderna ofta att tas upp till diskussion. 1992 bestämde regeringen att tiderna kunde förlängas med en halvtimme om dagen. På detta sätt gavs affärer möjlighet att ha öppet till 18.30 på vardagar, även om det dröjde till 1994 innan främst stormarknader började utnyttja detta. Den nya

---

⁹³ Handelsnytt 2005, nr 4.

⁹⁴ Handelsnytt 2005, nr 5.

⁹⁵ Handelsnytt 2005, nr 5.

⁹⁶ Sunday Trading Legislation 1994.

⁹⁷ Wedderburn 2000, s. 1-3.

⁹⁸ Wedderburn 2000, s. 4.

⁹⁹ Wedderburn 2000, s. 5.

affärstidslagen från 1996 stipulerar att affärer måste vara stängda på natten mellan 22 och 6. På söndagar ska det vara stängt. Kommunfullmäktige kan medge undantag för kvällsöppet och söndagsöppet. Regeringen ansåg att den nya lagen skulle få en positiv effekt på sysselsättningen och i synnerhet att [deltids]jobb skulle bli tillgängliga för människor utan en etablerad position på arbetsmarknaden, t.ex. kvinnor och etniska minoriteter.¹⁰⁰

2003 togs Åpningstidsloven bort i Norge. Syftet var att ge utrymme för större arbetstidsflexibilitet för anställda och arbetsgivare. Tidigare förhindrade lagen öppethållande efter 21 på vardagar och efter 18 på lördagar. Stormarknader hade stängt på söndagar, med vissa undantag. Efter lagens borttagande finns det inte längre några begränsningar av öppethållandet, förutom på söndagar och religiösa högtider. Således är stormarknader fortfarande stängda på söndagar och under religiösa högtider. Undantag förekommer dock. Fackförbund har varit emot förändringen, men varken fack eller arbetsgivarorganisationer tror att förändringen kommer att leda till en förlängning av öppethållandet på kort sikt. Detta på grund av att många affärer inte anser det lönsamt att hålla öppet längre än nuvarande tider, eftersom de måste betala sina anställda extra för arbete under kvällar och nätter och eftersom kundunderlaget är begränsat under dessa timmar.¹⁰¹

I Danmark stipulerade lagen före 1995 att affärerna skulle stänga senast 17.30 på vardagar och 12 på lördagar. Affärer kunde dock vara öppna i ytterligare sex timmar, t.ex. sent på fredagar eller under en hel lördag en gång i månaden.¹⁰² 1995 års affärslag utökade öppettiderna för alla affärer, 6-17, och tillät även små butiker med ett begränsat utbud av dagligvaror att ha öppet på söndagar. Sällanköpsaffärer skulle dock vara stängda under samma period. År 2005 kom ett nytt lagförslag som antogs av Folketinget. Debatten kring en revision av 1995 års lag handlade främst om det antal söndagar som butikerna skulle ha öppet. Antalet "löse" söndagar över året föreslogs öka från 4 till 6, varav de två extra söndagarna skulle ligga i månaderna juli och augusti av hänsyn till turisterna. Härutöver skulle butikerna få möjlighet att hålla öppet den första söndagen i varje månad. I december kunde butikerna även hålla öppet på söndagarna före julafton. Av hänsyn till personalen föreslogs det att butikerna skulle stänga kl. 15 på nyårsafton.¹⁰³

I både USA och Canada har beslutanderätten om öppettider över tid förts över till den lokala nivån. I USA har detta inneburit att enskilda stater har använt denna rätt för att förhindra främst söndagshandel, medan andra stater tillåtit enskilda lokalsamhällen att reglera öppettider för butiker som säljer vissa varor, som t.ex. alkohol. Lokalsamhällena har dock inte rätt att utfärda allmänna restriktioner för öppettiderna.¹⁰⁴

---

¹⁰⁰ Wedderburn 2000, s. 6-7.

¹⁰¹ Lismoen 2003.

¹⁰² Ministry of Trade and Industry 2000. An Analysis of the Danish Shops Act, s. 3.

¹⁰³ Forslag till lov om detailsalg fra butikker 2005.

¹⁰⁴ Ferris 1990, s. 172.

Kapitel 3. Detaljhandelns förändring över tid

Från lanthandel till "shop and go"

1800-talets varuhandel var ett privilegium för städernas handlare i skrån. Parti- och minuthandel fick därför endast förekomma i städer, köpingar och på vissa marknadsplatser. Handelstvånget upphävdes 1864 och städernas handlare tilläts bilda handelsföreningar enligt samma system som hantverkarna och fabrikanterna. Ett av de nya viktiga inslagen under 1800-talet var lanthandelns uppkomst. Lanthandelns uppkomst berodde förutom näringsfrihetsförordningen på utbyggt järnvägsnät och sänkta transportkostnader. Många av de första handelsbodarna lokaliserades i närheten av järnvägsstationer. I och med att industrin expanderade fick industriarbetarna i städerna begränsade möjligheter att producera egna livsmedelsvaror vilket ledde till minskad självförsörjningsgrad. Stadsbefolkningens försörjning när det gällde livsmedel och andra dagligvaror kom att uppfattas som ett centralt samhällsekonomiskt problem.¹⁰⁵

Under 1920-talet gällde försäljning över disk och handeln fungerade som en informations- och mötesplats. Marknaden för konsumtionsvaror utvecklades och det skedde en konsumtionsökning inom stora befolkningsgrupper.¹⁰⁶ Fram till andra världskriget hade kooperationen nästan enbart traditionella livsmedelsbutiker och butiker med blandat sortiment av lanthandelstyp. När det gällde varuhuset var Epa- och Tempoenheterna dominerande redan från 1930-talet. De hade centraliserade inköp, central administration, ekonomiskt osjälvständiga filialer och "billighetsvaruhus".¹⁰⁷ Kock (1938) visar i sin studie, där hon utgår från folkräkningarna som källa, att antalet anställda inom varuhandeln ökade mellan 1920 och 1930, från ca 169 000 till ca 242 000. Tabell 2 visar hur antalet anställda steg inom kategorierna kvinnor och män, samt butiksbiträden. Kock framhåller att i synnerhet antalet kvinnliga företagare ökade under perioden.¹⁰⁸

---

¹⁰⁵ Kylebäck 2004, s. 27-29.

¹⁰⁶ Kylebäck 2004, s. 33.

¹⁰⁷ Kylebäck 2004, s. 134.

¹⁰⁸ Kock 1938, s. 355; s. 393.

Tabell 2. Antal anställda inom varuhandeln 1920 och 1930.

	1920	1930
Kvinnor	61 930	94 972
<i>varav butiksbiträden</i>	28 821	48 029
Män	107 046	146 901
<i>varav butiksbiträden</i>	17 132	25 590
<i>Totalt</i>	<i>168 976</i>	<i>241 873</i>

Källa: Kock (1938)

Generellt kan man säga att det är svårt att jämföra antalet anställda inom denna bransch över tid på grund av förändringar i statistiken. I Statistisk Årsbok ingår till exempel transportsektorn i handelssektorn, vilket gör att andelen kvinnor blir något lägre än i Kocks undersökning.¹⁰⁹ Enligt Kock var kundkretsens förväntade karaktär avgörande för arbetsdelningen, det vill säga där kvinnor förväntades handla var kvinnor butiksbiträden. När krav ställdes på tekniska kunskaper hos försäljarna och kunderna huvudsakligen var män valde man manlig arbetskraft. I de branscher där varorna främst efterfrågades av kvinnor hade kvinnliga expediter ofta företräde på grund av sin större "sakkunskap".¹¹⁰

Efter andra världskriget blev det tillåtet att sälja olika sorters varor i samma lokal. För mjölk togs förbudet bort 1946. Detta var en förutsättning för självbetjäningssystemets genombrott.¹¹¹ I början av 1950-talet bestod detaljhandeln ännu av en stor mängd små och specialiserade butiker, som t.ex. mjölkbutiker, ostaffärer, bagerier, charkuterier, speceriaffärer m.m. Varorna hanterades ännu till stor del i lösvikt. Kunden hade i regel nära till en butik, men i gengäld var de dagliga inköpen i olika affärer tidsödande.¹¹² Detaljhandelsförsäljningen fördubblades under 1950-talet och det blev allt större varumängder att hantera. Det djupfrysta blev 1950-talets stora nyhet och butikerna försågs med frysboxar. Tetrapaken möjliggjorde försäljning av mjölkprodukter i vanliga butiker. Sista försäljningsdatum infördes.¹¹³

Rationaliseringsutredningen hade kommit med sitt betänkande redan före kriget och i början av 1950-talet blev det aktuellt att förverkliga rationaliseringsidéerna inom handeln.¹¹⁴ Som vi ska se i kommande kapitel kom föreställningarna om konsumenter och handelsarbetande att föras under intryck av denna rationaliseringsdiskurs. I Varudistributionsutredningens betänkande 1955 togs utvecklingen i USA upp och bilens betydelse för rationaliseringen av handeln kunde

¹⁰⁹ Hedenborg & Åmossa 2000, s. 22.

¹¹⁰ Kock 1938, s. 394.

¹¹¹ Kylebäck 2004, s. 86.

¹¹² Man kan i och för sig ifrågasätta begreppet tidsödande i sammanhanget. Frågan är hur mycket snabbare det går att handla idag eftersom stormarknaderna blivit allt större. Har man väl tagit sig fram till kassan och glömt en vara som finns längst inne i butiken, är väl frågan om man tar sig tid att gå tillbaka och hämta den.

¹¹³ Kylebäck 2004, s. 138-139.

¹¹⁴ SOU 1939:13; Kylebäck 2004, s. 142.

inte överskattas. Varudistributionsutredningen beskrev s.k. ”outlying shopping centres” i USA som framtida förebilder, även om de samtidigt betraktades som relativt orealistiska.¹¹⁵

Under 1960-talet kom bilismens genombrott, utvecklingen av förpackningsindustrin, spridningen av kyl- och frystekniken att skapa nya förutsättningar för handeln.¹¹⁶ Kooperationen gick i spetsen för snabbköpen med självbetjäning i enhetsaffärer för de olika livsmedlen och för en centraliserad distribution. Självbetjäningssystemet fick runt åren kring 1960 sitt genombrott samtidigt som de privatägda kedjorna Epa och Tempo expanderade kraftfullt med varuhus i städerna, som även integrerades med livsmedelsförsäljning.¹¹⁷ Den förbättrade servicenivån gjorde att självbetjäningsbutikerna blev en succé. Den enskilda handeln tvingades att anta utmaningen och följa Kooperationen. 1954 hade 1881 av landets 30 000 livsmedelsbutiker självbetjäning. Vid slutet av 1960-talet svarade självbetjäningsbutikerna för 70 procent av all livsmedelsförsäljning. Enligt Kylebäck innebar detta att Sverige fick den högsta självbetjäningsandelen i Europa.¹¹⁸

I och med att varorna flyttade från lagret ut i butiken kom butiksutformningen att påverkas. Dessutom var det nu kunden och inte butiksbiträdet eller handlaren som plockade varorna. Det var inte längre personalen utan hyllan som skulle tala till kunden. Denna omvandling banade också väg för framväxten av stormarknaderna som med externa lokaliseringar, stora affärsytor och lägre personaltäthet kunde erbjuda ett bredare sortiment till lägre priser än vad dagligvaruhandeln dittills kunnat göra.¹¹⁹

Förändringen av butiksstrukturen illustreras tydligast om vi ser på antalet stormarknader och varuhus. Mellan 1976 och 2000 minskade antalet varuhus från 321 till 12 och antalet stormarknader ökade från 36 till 89.¹²⁰ När vi ser på antalet anställda inom varuhussektorn blir bilden även här tydlig; antalet anställda minskade mellan 1976 och 1990 från ca 58 000 till 35 700.¹²¹

Enligt Handels Utredningsinstitut har butiksutbudet i svenska köpcentrum likriktats. Kedjebutikerna tar marknadsandelar och de stora kedjorna står för drygt 30 procent av butiksutbudet i ett tiotal köpcentrum som institutet studerat. Antalet dagligvarubutiker minskade mellan 1993 och 2002 med 20 procent. Expansionen går mot fler stormarknadskoncept som Ica Maxi, Coop Forum och Willys.¹²² Av 285 kommuner är det endast 34 som har ett oförändrat antal eller en ökning av dagligvarubutiker mellan 1993 och 2000. Den genomsnittliga sällytan för dagligvarubutiker har däremot ofta ökat. Den genomsnittliga ytan för

---

¹¹⁵ Svensson 1998, s. 50.

¹¹⁶ Schön 2000, s. 393.

¹¹⁷ Schön 2000, s. 396.

¹¹⁸ Kylebäck 2004, s. 153.

¹¹⁹ Palmlund, Pålsson & Örner 2006, s.24.

¹²⁰ SCB 2003:a; SCB 2003:b.

¹²¹ Jag har tyvärr inte hittat motsvarande statistik för stormarknader eller för senare period. Det verkar dock som om antalet anställda över tid har gått ner inom branschen som helhet, med den modifieringen att statistiken lags om efter 1994, vilket försvårar historiska jämförelser.

¹²² Bergström & Kolterjahn 2004, s. 4.

nybyggda butiker för livsmedel har ökat från 600 kvm under 1980-talet till 1500-2000 kvm i slutet av 1990-talet.¹²³

Under 1980-talet rationaliserades detaljhandeln genom ökad användning av informationsteknik, när bl.a. streckkoderna infördes. Varje vara fick ett unikt artikelnummer som underlag för såväl beställning som betalning. Tidigare gick butikspersonalen igenom utbudet på hyllorna och gjorde därefter beställningar. För butiken har streckkodens införande inneburit en möjlighet till automatisk orderbeställning. När grossisten registrerat vad butiken sålt skickar denna ett köpförslag till butiken.¹²⁴

Ytterligare en förändring av teknisk art under senare år är att självbetjäningssystemet utvecklats ytterligare mot s.k. självscanning. Kunden skannar själv i varans pris, lägger ner varorna i kassar i kundvagnen för att gå till en kassa och betala. Ibland uppmanas kunden att gå till en s.k. avställningskassa där anställda i butiken kontrollerar att alla varor är inskannade. Tekniken utvecklas dock inte endast för kunden. Webster menar att datoriserade scheman för de anställda har utvecklats för att möjliggöra för företag att variera sitt användande av arbetskraften efter de kundvariationer som finns.¹²⁵ Vad som händer med arbetet och hur många arbetstillfällen som eventuellt rationaliseras bort genom dessa nya tekniska innovationer återstår att studera.

Under senare år har även e-handeln över Internet utvecklats kraftigt. Främst gäller detta produkter som böcker, filmer, kläder, biljetter medan livsmedel inte lyckats attrahera kunder på samma sätt. Här har de tidiga postorderföretagen lyckats bra med sina redan utvecklade distributionskanaler. Det intressanta med e-handeln är att den erbjuder en flexibilitet för kunden i tid såväl som rum, vilket för oss in på handelns rumsliga förändring.

Förändringar i rummet: externetableringar

Bilen kom att möjliggöra en mer utspridd bebyggelse och en förflyttning av butiker ut från städerna. Samtidigt som affärstiderna diskuterades politiskt och i utredningar ökade antalet bilar. Personbilarnas andel av persontransporterna ökade från drygt 30 procent 1950 till över 80 procent 1970. Människors boende, arbetsliv och vanor förändrade. Rutiner för de dagliga inköpen förändrades och därmed kom detaljhandeln att koncentreras mot större varuhus.¹²⁶ Mellan 1950 och 1973 ökade antalet kedjeveruhus från 50 till 341.¹²⁷

De första externetableringarna tillkom på 1960-talet som stormarknader, t.ex. Wessels i Malmö 1963, Obs i Vårby 1963 och Rotebro utanför Sthlm 1965 eller som fackvaruhusen, Ikea i Stockholm och Göteborg. Etableringarna och uppkomsten av dessa stora koncentrationer dämpades dock på 1970-talet. Bergman talar om att "tiden ännu inte var helt mogen för ett generellt genombrott i stor

¹²³ Jungberg 2004, s. 6.

¹²⁴ Widerstedt, Bergström, Arnberg, Blank & Cronholm 2006, s. 89.

¹²⁵ Webster 2003, s.17.

¹²⁶ Schön 2000, s. 390.

¹²⁷ Kylebäck 2004, s. 165.

skala”.¹²⁸ Under slutet av 1970-talet kom den ekonomiska avmattningen, med bland annat stigande bensinpriser, att medföra att företagets intresse för en satsning på externa enheter tillfälligt minskade. Kedjeföretagen fick allvarliga lönsamhetsproblem under den andra halvan av 1970-talet och deras antal och marknadsandel minskade drastiskt.¹²⁹

Kylebäck (2004) menar att under 1970-talet byttes ”tillväxtfilosofin” mot en ”överlevnadsfilosofi” hos stora grupper av företagare och konsumenter. En prisregleringslag infördes. Miljöfrågorna uppmärksammades och intresset för konsumentfrågor ökade. Utredningar som Koncentrationsutredningen (1968) och Reklamutredningen (1972) hävdade att reklam och annan marknadsföring styrde konsumenterna och att konsumentinflytandet var svagt. Butiksetableringsutredningen (1973) underströk att kommunerna hade ett ansvar för detaljhandelns utveckling. Utredarna hävdade att företag och organisationer styrde utvecklingen genom att bidra med underlag som kommunerna byggde sin planering på. Enligt betänkandet var kommunen i klart underläge gentemot handelsföretag och intresseorganisationer. Kommunerna hade ingen samlad strategi för hur de skulle ställa sig till handelns omvandling och fick därför acceptera företagets verklighetsbeskrivning. Utredarna föreslog att den kommunala planeringen skulle effektiviseras. Förslaget ledde dock inte till några konkreta åtgärder.¹³⁰

Kylebäck menar att 1975 års Distributionsutredning hade en annan teoretisk och ideologisk bakgrund än 1955 års Varudistributionsutredning. 1950-talets optimism och tillit till konkurrensen ersattes av en fokusering på vissa av utvecklingens avigsidor och en tro på regleringar som styrsystem (dock inte inom affärstiderna!). Efter Distributionsutredningen fick samhället ett större ansvar för handelns strukturomvandling. Planeringen av kommunernas markanvändning blev av stor betydelse. Kommunerna fick genom planlagstiftningens översikt och detaljplaner möjlighet att bestämma hur deras mark skulle användas.¹³¹

Det var således först på 1980-talet som den definitiva omlokaliseringssvågen utlöstes, bl.a. med uppförandet av en rad regelrätta köpcentrum i externa och halvexterna lägen.¹³² Åren kring 1980 började detaljhandelns omsättning i ett antal stadskärnor sjunka i absoluta tal, samtidigt som detaljhandelns totala omsättning ökade. Men också i politisk-symbolisk mening var år 1980 viktigt. Den oro för cityhandelns framtid som externetableringarna väckte hade nämligen redan under 1970-talet utlöst många protester och exempelvis lett till en bildligt sett prejudicerande konflikt genom regeringens upprepade ingripanden mot uppförandet av en stormarknad i Bergsvik utanför Karlstad. 1980 fick den emellertid klartecken.¹³³

För cityhandeln och citykärnorna blev ett mer samlat svar på det uppseglade hotet nödvändigt. Runt 1980 kom en ny kulturell och ideologisk linje att poäng-

---

¹²⁸ Bergman 2003, s. 169.

¹²⁹ Svensson 1998, s. 119-122.

¹³⁰ Kylebäck 2004, s. 199.

¹³¹ Kylebäck 2004, s. 200-201.

¹³² Bergman 2003, s.169.

¹³³ Bergman 2003, s.170.

tera mångsidiga, levande stadskärnor.¹³⁴ Enligt Kylebäck kom under 1980-talet planlagstiftningen i kommunerna att präglas av föråldrade och svårhanterliga regler. Därför arbetades en ny Plan- och bygglag (PBL) fram som från 1987 ersatte Byggnadslagen och Byggnadsstadgan. Lagen gav kommunerna möjlighet att till en del avgränsa områden som var avsatta till handelsändamål. Enligt Kylebäck fick kommunerna möjlighet att tolka PBL till förmån för en restriktiv etableringspolitik gentemot dagligvaruhandeln. Kommunerna ansågs ha skyldighet att bevaka och styra strukturomvandlingen inom denna.¹³⁵

I Linköping var motståndet mot externhandel fortfarande starkt vid 1980-talets början. 1981 föreslog stadsbyggnadskontoret nybyggnadsförbud på Tornby för att förhindra "vild" etablering av livsmedelshandel. Problemet ansågs vara att dessa "vilda" etableringar vände sig så gott som uteslutande till bilburna kunder och således inte var acceptabla.¹³⁶ Nybyggnadsförbudet kom att förlängas vid olika tillfällen fram till mitten av 1980-talet då frågan åter kom upp på dagordningen. En arbetsgrupp föreslog då att stormarknadshandel skulle etableras i Tornby. 1987 debatterades frågan i Kommunfullmäktige och en ledamot framhöll att man inte ville ha etableringskontroll och att det inte var politikerna som visste vad som var bäst för konsumenterna, utan att marknadskrafterna skulle styra.¹³⁷ Ytterligare en ledamot höll med och framhöll att:

Hinder och regleringar för företag måste minskas och politikernas inställning måste bli mindre stelbent och mer serviceinriktat. Det får inte förekomma någon form av etableringskontroll, det måste vi vara medvetna om.¹³⁸

I början på 1990-talet kom friare etablering att framställas som ett universalmedel mot bristande konkurrens inom dagligvaruhandeln. Kommunförbundet uttalade sig för att etableringar inom handeln borde få ske under en så fri och obunden konkurrens som möjligt. Boverket och bostadsdepartementet uttalade sig för en tolkning av PBL till förmån för friare etableringar. Denna förändrade hållning manifesterades i ändringen av PBL 1992, som gjordes i syfte att påverka kommunerna att tillämpa en friare syn på etableringar inom dagligvaruhandeln och därmed minska blockens marknadsdominans. Lagändringen innebar att kommunerna inte längre kunde precisera vilken typ av detaljhandel som skulle få etableras i detaljplanerade områden. De tidigare gällande möjligheterna att särskilt reglera livsmedelshandel och detaljhandel med skrymmande varor togs bort.¹³⁹

Den starka koncentrationen inom varuhandeln som hade uppmuntrats på 1950-talet och senare blivit ifrågasatt tog åter fart. Butiksformen utvecklades mot större köpcentra, större enheter, billiga varor och sparsam service.¹⁴⁰ Under

---

¹³⁴ Bergman 2003, s.179.

¹³⁵ Kylebäck 2004, s. 201.

¹³⁶ Linköpings kommunstyrelse 1981; Stadsbyggnadskontoret, Byggnadsnämnden 1981.

¹³⁷ Linköpings kommunstyrelse 1987, Sten Lindgren (m).

¹³⁸ Linköpings kommunstyrelse 1987, Sven-Olof Brandt (m).

¹³⁹ Svensson 1998, s. 131-132.

¹⁴⁰ Kylebäck 2004, s. 253.

1990-talet försvann omkring 1/3 av det totala butiksbeståndet, företrädesvis mindre enheter.¹⁴¹ Kylebäck diskuterar de mindre butikernas problem med lönsamhet och långa arbetstider för butiksinnehavare inom t.ex. Ica och Tempokedjorna. Under perioden 1995-1999 minskade antalet handlare från 5800 till 4800 och minskningen drabbade helt och hållet de lägsta omsättningsklasserna.¹⁴²

De senaste årens debatt kring externa köpcentrum har främst rört sig kring två teman. Å ena sidan anses externa köpcentra vara samhällsekonomiskt effektiva. Priserna kan minska till följd av ökad konkurrens och/eller stordriftsfördelar samt en lägre markkostnad. Å andra sidan framhålls de negativa effekter som följer av en ökad biltrafik, de orättvisor som följer av att endast vissa konsumenter har tillgång till dessa centra, samt utarmningen av stadscentra. Det finns studier som pekar på att etablering av externa köpcentra går stick i stäv mot långsiktiga nationella miljömål. Intressant är att Sverige är ett av få länder i Västeuropa som inte har reglering av externhandeln precis som är fallet med affärstidsregleringen. Många andra länder har infört förbud med hänsyn till miljö och med omsorg om centrumhandel och stadskärnor.¹⁴³

Som vi såg i det tidigare avsnittet hade handel på Tornbyområdet etablerats i början av 1993. Men lokalpolitiskt kom också kritik att framföras kring externetableringarna. Främst var det bristen på planering som framhävdes:

Linköpings kommun har för närvarande ingen policy för externhandel och detta har medfört onödiga konflikter inom stadsplaneringen¹⁴⁴

Trafiken ansågs ha blivit ett stort problem i Tornby. Byggnämndskontoret konstaterade 1995 att ”andelen kunder som kommer till Tornby med bil är helt dominerande [...] Gatunätet i Tornby har planlagts för industri och andra verksamheter. Det har därefter bibehållits i stort sett oförändrat, trots att området till stor del utnyttjas för handelsändamål.”¹⁴⁵ Fastighetsbolag överklagade detaljplane-förslag och menade att ”hade en sådan [dvs. översiktsplan] upprättats för Tornby så är det uppenbart att ”skavankerna” som kommit fram i bl.a. trafikanalysen fått till följd att det inte varit möjligt att smyga fram med denna ytterligare utbyggnad”.¹⁴⁶

I början av 2000-talet fastslog Tekniska nämnden att den största målkonflikten när det gällde Tornby var koldioxidutsläppen från biltrafiken. Man påpekade också att det var ett övergripande kommunalt intresse att verka för att området kunde utvecklas fortlöpande. I sammanhanget var det viktigt att uppmärksamma att området var ”ett skyltfönster för Linköping mot motorvägen och en del av stadsentré”.¹⁴⁷ I 2005 års handelspolicy för Linköpings kommun fastslogs att handeln är en av Linköpings viktigaste näringsgrenar och att det är viktigt för

---

¹⁴¹ Kylebäck 2004, s. 258.

¹⁴² Kylebäck 2004, s. 260.

¹⁴³ Ljungberg 2004, s.1-2.

¹⁴⁴ Nilsson 1996.

¹⁴⁵ Byggnämndskontoret Linköping 1995.

¹⁴⁶ Länsstyrelsen 1996.

¹⁴⁷ Tekniska nämnden Linköping 2001.

Linköping att handeln kan utvecklas på ett ”fritt och naturligt sätt” så att Linköpings position som ett regionalt handelscentrum i Östergötland befästs och förstärks.¹⁴⁸

I detaljplaneprogrammet för Tornby 2006 fastslogs att område Tornby och Mörtlösa på sikt bör knytas samman så att Linköping får ett externt verksamhetsområde som kan erbjuda etableringsmöjligheter för både handel, småindustri och kontor, med direkt anslutning till E4. Med en så kraftig utveckling skulle möjligheter för flera hundra nya arbetsplatser av olika slag skapas. Tornby betraktades som ett skyltfönster för staden och företagen mot motorvägen. Linköpings identitet antogs formas vid detta skyltfönster.¹⁴⁹

Kapitel 4. Sociala rättigheter och reglering 1904-1948

I början av seklet kom den ekonomiska liberala politiken att ifrågasättas ur ett socialpolitiskt perspektiv. Lagergren (1999) beskriver hur 1911 års betänkande med förslag till inrättande av en socialstyrelse målade upp en idyllisk bild över anställningsförhållandena i det gamla samhället, vilka nu ansågs ha förändrats radikalt. Kommittén betraktade den sociala frågans uppkomst som ett resultat av en historisk process där såväl arbetsgivare som arbetare tycktes ”sprattla i omständighetens garn”.¹⁵⁰

Här fanns en utvecklingstanke kopplad till den sociala frågan och att det svenska samhället var på väg att omvandlas. Statens uppgift var att finna en väg bort från den splittring som var ett resultat av industrisamhällets arbetsförhållanden och som lett fram till arbetarklassens organisering. Handelsanställdas förbund hade t.ex. bildats 1906. För att motverka denna splittring krävdes att avståndet mellan olika medborgargrupper minskade.¹⁵¹ Rösträttsfrågan var dominerande i början av seklet under regeringen ledd av lantmannapartiets Erik Gustaf Boström (1902-05), den liberala regeringen Karl Staaff (1905-06), högerregeringen Arvid Lindman (1906-11) samt den andra regeringen Staaff (1911-14). Den fria affärstidspraktiken i början av seklet diskuterades i riksdagen och krav på reglering framfördes. Här ansågs den oskäligt långa arbetstiden skapa hälsoproblem. De som var för de fria affärstiderna framhöll dock vikten av ”frihet” och arbetslinjen.

---

¹⁴⁸ Teknik- och samhällsbyggnadsnämnden 2005.

¹⁴⁹ Teknik- och samhällsbyggnadsnämnden 2006.

¹⁵⁰ Lagergren 1999, s. 164-5.

¹⁵¹ Lagergren 1999, s. 167

Krav på reglering och försvar för de fria tiderna

Oskäligt lång arbetstid

1904 togs frågan om lagstadgad stängningstid upp i en motion i andra kammaren. Där talades det om att utöfva inom en mängd yrken skaffat sig förmånen av en arbetsdag som höll sig inom ”måttliga gränser”. Problemet var att minuthandelsyrket däremot fortfarande led av en i många fall ”oskäligt lång arbetstid”. Det verkade omöjligt att åstadkomma en överenskommelse om förkortad arbetstid på frivillig väg. Motionären hänvisade till yttrande från olika minuthandlarföreningar samt till internationell praxis i Norge, Tyskland och England.¹⁵² Motionären konstaterade att

de olägenheter beträffande stängningstiden, hvaröfver en allmän klagan förspörjes bland minuthandlarna och deras biträden, äro af sådan art, att de icke kunna på den frivilliga öfverenskommelsens väg undanröjas. De äro oupplösligt förenade med själfva yrket och någon verklig förbättring är icke genomförbar annat än på lagstiftningsväg.¹⁵³

Det var således både handlarna och de anställda som stod i centrum. Deras problem ansågs inte kunna lösas på frivillig basis utan endast genom reglering. Det påpekades dock att det rådde olika vanor och behov på olika ställen i landet, varför en lag borde vara utformad på så sätt att den anpassades efter de olika orternas förhållande.¹⁵⁴

I ytterligare en motion ansågs butikstängningsfrågan vara av stor betydelse eftersom den ”direkt berör en stor del af vårt folk”.¹⁵⁵ Återigen lyftes handelsbiträdena fram samt de intresseorganisationer som påtalat problemet:

Nuvarande förhållanden göra, att de tvingas till en i många fall alldeles oskälig lång arbetstid. Detta framgår tydligt, bland annat af de diskussioner, som i detta ärende förts vid Sveriges Allmänna Handelsförenings årskonferenser 1900 och 1903. Och af de undersökningar som Fredrika Bremer-Förbundet härom året verkställde rörande kvinnliga kontors- och butiksbiträdens ställning i Stockholm, finner man, att en del af dem, som enquêten gällde, hade 14 à 16 timmars arbetstid per dygn och stundom ännu längre.¹⁵⁶

I riksdagsdebatten i första kammaren ansåg en ledamot att det var ett problem att cigarrbutiker höll öppet till klockan två, tre på natten.¹⁵⁷ Problemet var dock inte

¹⁵² Karlsson 1904, s.13.

¹⁵³ Karlsson 1904, s. 22.

¹⁵⁴ Karlsson 1904, s. 23.

¹⁵⁵ Byström 1904, s.1.

¹⁵⁶ Byström 1904, s.2.

¹⁵⁷ Riksdagsdebatt 1904, första kammaren. Herr Törner (protektionistiska högermän), s 12.

endast längden på arbetstiden utan också det faktum att det utfördes på söndagar.¹⁵⁸

Hälsoskäl var ytterligare ett motiv till att förkorta arbetstiden. Den långa arbetstiden ansågs medföra överansträngning särskilt eftersom en del hade en ”särdeles enerverande sysselsättning”. Dessutom var luften i handelsbodarna dålig och drag från det ofta förekommande gåendet i dörrarna orsakade också problem. I Tyskland hade detta ansetts som ett särskilt skäl för de reformer som vidtagits där.¹⁵⁹

I motionen 1904 hänvisades till Sveriges allmänna handelsförening som 1900 hade skickat frågor kring stängningstiderna till olika orter i landet. Handelsföreningen ställde bland annat frågor om när bodarna stängdes och hur arbetstiden för biträdena såg ut och om en tidigarelagd stängningstid skulle kunna införas. I t.ex. Linköping ansågs stängningstiderna (i allmänhet kl. 8 e.m.; manufaktur och klädesaffärer kl.7 under jan, feb, juni, juli, speceri- och diverse handelsaffärer kl. 9 å dag näst före helgdag) behövligen för att ”tillmötesgå allmänheten”.¹⁶⁰ Motionären påpekade att det inte var handelsbiträdena som haft tillfälle att uttala sig i utredningen och om så hade varit fallet hade säkert svaren varit mer positiva till en lagstadgad stängningstid.¹⁶¹

De handelsanställdas identiteter

Nu definierades också den handelsanställda efter kön och i relation till industriarbetarens arbetstid:

Att handelsarbetaren måste känna sig högeligen missnöjd med denna tingens ordning är gifvet, och han frågar sig med skäl, hvarför han skall hållas kvar vid arbetet id, under det att t.ex. industriarbeten för flere timmar sedan begifvit sig till sitt hem.¹⁶²

Men problemet berörde inte endast den handelsanställda, utan även handlaren själv, i synnerhet den ”mindre handlanden” som utförde sitt eget bokföringsarbete. Även denne handlare definierades som man:

[...] behöfver vanligen annan tid än den, då boden är öppen, för detta bokföringsarbete. Nu måste ofta natten därför tillgripas. Likaledes får han knappast någon timme af dagen ledig för sin famlj.¹⁶³

När det gällde hälsoproblemen var det dock inte handelsbiträden som män som hade problem utan handelsbiträdena i egenskap av kvinnor, till exempel orsakade det ”det ihållande ståendet” ”underlivslidande”.¹⁶⁴ En riksdagsledamot talade om

---

¹⁵⁸ Byström 1904, s. 2.

¹⁵⁹ Byström 1904, s. 12.

¹⁶⁰ Byström 1904, s. 4, ref. till Sveriges Allmänna Handelsförenings undersökning 1900.

¹⁶¹ Byström 1904, s. 12.

¹⁶² Byström 1904, s. 2.

¹⁶³ Byström 1904, s. 2.

¹⁶⁴ Byström 1904, s. 13.

de handelsanställda som ”stackars uttröttade människor” som inte fick lov att sitta ner eftersom det inte fanns stolar.¹⁶⁵

I riksdagsdebatten framhölls att det var tvunget att skydda ”de svaga” och att denna grupp utgjordes av kvinnor:

[...] att man vid all social lagstiftning framför allt bör söka skydda de svaga. Ty i förevarande fall är det just dessa, frågan gäller. Jag tror mig nämligen kunna säga, att nära två tredjedelar af dessa butiksbiträden i städerna utgöras af kvinnor.¹⁶⁶

Förutom hälsoskäl fanns det också utbildningsskäl, för utbildning borde det manliga biträdet få ta del av:

Den nuvarande långa arbetstiden gör, att han [biträdet] ej får eller kan som sig borde deltaga i för honom nyttiga kurser i t.ex. räkning, skönskrift, bokhålleri, stenografi och dylikt eller gå i aftonskolan eller bevista bildande föreläsningar.¹⁶⁷

Lagutskottet påpekade att man måste fråga sig om det inte var så att staten hade ett ansvar att träda emellan ”i syfte att minska de med konkurrensens frigifvande förbundna olägenheterna”.¹⁶⁸ Utlåtandet mynnade dock ut i ett förslag till undersökning av hur kommunerna skulle kunna få bestämma över stängningstider för butiker.¹⁶⁹

Att hävda arbetslinjen och frihet från reglering

I riksdagens debatt uppehöll sig en ledamot, som motsatte sig utskottets förslag, kring principen om arbetslinjen. Utskottets och motionärens förslag syftade till att hindra ”fullmyndigt folk och friskt folk”¹⁷⁰ från att arbeta, ”att lägga band på fullmyndiga män” och ”förbjuda dem att drifva sin rörelse, därför att andra icke vilja drifva sin rörelse lika energiskt.”¹⁷¹ Han hänvisade också till den gamla katekesen där det stod att ”arbete befordrar hälsa och välstånd samt hindrar många tillfällen till synd”.¹⁷² Junestav (2004) menar att denna arbetslinjeidé går långt tillbaka i tiden och att lättjan uppfattades som ”synden framför andra” i det merkantilistiska tänkandet.¹⁷³

Samtidigt var det ett inslag av ”laissez-faire” ideologi i diskursdeltagarnas resonemang. I en debatt i första kammaren ansåg en ledamot att det inte var rimligt att enskilda kommuner eller en nationell reglering skulle få avgöra butikernas stängningstider. Dessutom var föreställningen om biträdenas tunga arbete överdriven:

¹⁶⁵ Riksdagsdebatt 1904, första kammaren. Herr von Möller (prot), s.18.

¹⁶⁶ Riksdagsdebatt 1904, första kammaren. Herr Fahlbeck (prot), s. 13.

¹⁶⁷ Byström 1904, s. 13.

¹⁶⁸ Lagutskottet 1904. s.3.

¹⁶⁹ Lagutskottet 1904. s.5.

¹⁷⁰ Riksdagsdebatt 1904, första kammaren. Herr Hasselrot (prot), s.11.

¹⁷¹ Riksdagsdebatt 1904, första kammaren. Herr Hasselrot (prot), s.16.

¹⁷² Riksdagsdebatt 1904, första kammaren. Herr Hasselrot (prot), s. 17.

¹⁷³ Junestav 2004, s. 52.

Herrarne veta för öfrigt lika väl som jag, att i en medelstor eller mindre affär expediterna långa tider på dagen icke hafva så mycket att föra, att det verkligen blir något tungt arbete för dem hela tiden.¹⁷⁴

Dessutom menade ledamoten att om detta förslag gick igenom skulle majoriteten få makt över minoriteten i en fråga som berörde den enskildes handlingsfrihet.¹⁷⁵ Ytterligare en ledamot tog upp frihetsaspekten och menade att man skulle lagstifta med största försiktighet:

Man bör lämna så vidt möjligt frihet åt den enskilde, och endast när ett verkligt behof föreligger, skall man gripa in med lagstiftning. I annat fall blir samhället så omspunnet af lagar, att all verksamhet förlämas och den enskilde slutligen ej vet, hvart han skall vända sig.¹⁷⁶

Även i andra kammaren togs denna frihetsaspekt upp. En ledamot beklagade sig över hur lagstiftning i allmänhet börjat göra sig gällande på ”snart sagdt alla möjliga och omöjliga områden”.¹⁷⁷ Arbetslinjen kritiserades dock för att vara ”obarmhärtig” och en del av ”manchesterteorins stil”.¹⁷⁸

I Lagutskottets utlåtande 1905 refererades också till att målet med en lagstadgad stängningstid var ”synnerligen behjärtansvärt” och att den enskilda handlingsfriheten i någon mån skulle komma att inskränkas.¹⁷⁹

Allmänhetens intresse

Vid den här tidpunkten betecknades konsumenten som allmänhet, samt hustru och barn. I en av motionerna 1904 diskuterades den invändning som framförts att allmänheten kunde få svårt med en reglering. Detta avvisades dock med hänvisning till att allmänheten ju

[...]utan knot vant sig vid bestämda tider inom statens inrättningar, såsom posten, telegrafan, pastorsexpeditionen m.fl. och inom t.ex. bankrörelsens område har man bestämda tider.¹⁸⁰

Dessutom, ”måste man komma ihåg, att ibland kräfvat det allmännas väl någon uppfattning af enskildas intressen.” Den som handlade definierades som hustrun eller barnen.¹⁸¹ I riksdagsdebatten samma år menade en ledamot att det var ”endast fråga om att människor skola lära att tänka sig för något mera och äfven tänka på andra, som hafva det sämre ställt än de själfva”.¹⁸²

¹⁷⁴ Riksdagsdebatt 1904, första kammaren. Herr Hasselrot (prot) s.11.

¹⁷⁵ Riksdagsdebatt 1904, första kammaren. Herr Hasselrot (prot) s.11.

¹⁷⁶ Riksdagsdebatt 1904 första kammaren. Herr Trygger (prot) s. 15.

¹⁷⁷ Riksdagsdebatt 1904, andra kammaren. Herr Persson i Tällberg (lib s) s. 69.

¹⁷⁸ Riksdagsdebatt 1904, första kammaren. Herr Wieselgren (minoritetspartiet) s. 19.

¹⁷⁹ Lagutskottet 1905, s. 9.

¹⁸⁰ Byström 1904, s. 13.

¹⁸¹ Byström 1904, s. 14.

¹⁸² Riksdagsdebatt 1904, första kammaren. Herr von Möller, s. 17.

Ett år senare hävdades i en motion att det ”från den stora allmänheten har icke hörts en enda röst om att den skulle hafva något emot, att lagstadgad butikstängningstid infördes i vårt land”.¹⁸³

1909 års butikstängningslag

1906 anhöll riksdagen om att Kungl. Maj:t skulle överväga om och på vilka villkor kommun borde berättigas att bestämma viss tid då butikerna skulle vara stängda. I 1909 års proposition refererade justitieminister Albert Petersson (högerpartiet) till att

den nuvarande friheten att hålla handelsbodas öppna huru länge som helst medför olägenheter för såväl butiksägare som deras biträden, både i fråga om hvilotiden och beträffande tillfälle till intellektuell utbildning och förströelse.¹⁸⁴

’Utbildning’ återkom således medan ’förströelse’ däremot var ett nytt element. Nu diskuterades även konsumtionen, men allmänhetens behov avfärdades med motiveringen att:

Konsumtionens omfattning bör näppeligen ifrågasättas äga något närmare sammanhang med tiden för handelsbodas öppethållande. Sannolikt kommer allmänheten inom kort att vänja sig vid att göra sina inköp vid en något tidigare tidpunkt på dagen än förr.¹⁸⁵

Konsumenten definierades här bland annat som industriarbetare vilkas arbetstid i allmänhet slutade klockan 6 eller 7 så att

äfvén om de själfa skulle besörja flertalet af arbetarehushållets uppköp, hvilket i allmänhet ej torde vara fallet, lämplig tid därtill kunde beredas dem, därest handelsbodarna hölles öppna till exempelvis kl. 8.¹⁸⁶

Tydligen var det också så att andra i hushållet gjorde inköpen. Ministern fortsatte med att framhäva omsorgen om småföretagarna:

Än vidare torde den omständigheten förtjäna beaktas, att bland de handelsidkare, som uttalat sig för begränsning af arbetstiden genom lag, ett mycket betydande antal torde utgöras just af de innehafvare af småbutiker, som sköta dessa utan biträde, men som därför äro i än större behof af den hvila och den rekreation, som en begränsning af arbetstiden bör medföra.¹⁸⁷

¹⁸³ Byström & Karlsson 1905, s. 5.

¹⁸⁴ Kungl. Maj:ts proposition, 1909, s. 10.

¹⁸⁵ Kungl. Maj:ts proposition, 1909 s. 12.

¹⁸⁶ Kungl. Maj:ts proposition, 1909, s.13.

¹⁸⁷ Kungl. Maj:ts proposition, 1909, s. 14.

1909 kom så den första butikstängningslagstiftningen. Lagen gällde dock endast i städer och större samhällen under förutsättning att kommunala myndigheter beslutat om att begränsa affärstiderna och att detta beslut fastställts av länsstyrelsen. Butiker fick inte öppna före kl. 7 eller stänga efter kl. 20. Undantag gällde dock för butiker som sålde viktiga baslivsmedel. 1909 års lag innebar att arbetsdagarna kortades något men att man fortfarande hade tämligen långa arbetsdagar. Dessutom omfattades inte handeln på landsbygden.¹⁸⁸

Socialstyrelsens utredningar 1918 och 1922

1912 genomfördes en ändring i lagen som möjliggjorde för kommunerna att förbjuda handelsbodas att hålla öppet på söndagar.¹⁸⁹ Enligt en motion 1914 föreslog inte denna ändring långt. Justitieministern hade varit fel ute då han trodde att om de kommunala myndigheterna erhöll beslutanderätt i fråga om söndagshandeln, skulle man inte behöva befara att de skulle underlåta att använda sig av den rätten där det behövdes inskränkande bestämmelser. Nu fördes också Stockholm fram som en specifik plats där praxis skiljde sig åt från övriga landet. En utredning föreslogs vilket bifölls av Lagutskottet och riksdagen.¹⁹⁰

Det blev Socialstyrelsen, som inrättats 1912, som fick ansvaret för utredningen (dvs. fyra tjänstemän samt två personer från styrelsens Socialfullmäktige), vilket understryker den sociala karaktär som butikstängningsfrågan hade. I utredningen konstaterades att önskan om fullständig söndagsledighet från arbetstagnas sida var ”livlig och mycket utbredd”. Trots att arbetsgivarna hade protesterat ansågs kravet på en hel dags ledighet i veckan vara so befogat att Socialstyrelsen inte ansåg att man kunde underlåta att gå detsamma tillmötes.¹⁹¹

Året innan hade koalitionsregeringen mellan liberaler och socialdemokrater tillträtt under ledning av Nils Edén. Den efterträddes av Hjalmar Brantings regering samt två ämbetsmannaministärer innan Branting kom tillbaka 1921-23. Regeringsdiskursen fick fäste i en inflationsekonomi, med minskad import och en omfördelning av resurser till industrin, vilket ledde till stora svårighet i försörjningen med livsmedel. Ransonering av socker, mjöl, bröd, mjölk och potatis infördes.¹⁹²

Att jämka handelsarbetandes och konsumenternas intressen

Socialstyrelsen fastslog att tiden var inne för en omarbetning av lagstiftningen när nu en officiellt fastställd begränsning av tiden för butikshandeln i stor omfattning blivit genomförd och allmänheten hade hunnit vänja sig vid denna nya ordning. Syftet var att anpassa butiksstängningslagen till tidens krav och den sociala skyddslagstiftningen i övrigt. Hänsyn skulle tas till allmängiltighet och ef-

¹⁸⁸ Hjelm 2006, s.238.

¹⁸⁹ Kungl. Maj:ts proposition, 1912.

¹⁹⁰ Ljunggren 1914, Lagutskottet 1914, s. 2-3.

¹⁹¹ Socialstyrelsen 1918, s. 21-22.

¹⁹² Schön 2000, s. 278-279.

fektivitet. Man hänvisade även till tidens kristidsförhållanden vilka skulle leda till att lagstiftningen inte skulle bli alltför kännbar.¹⁹³ Förändringen av lagen ansågs av Socialstyrelsen inte medföra några större olägenheter då ”kroppsarbetares” arbetstid redan hade begränsats, eller skulle komma att förkortas, så att de

torde få möjlighet att utom arbetstiden göra för sitt uppehälle erforderliga inköp.¹⁹⁴

Att vara kroppsarbetare innebar således att arbeta inom annan bransch än inom detaljhandeln.

Den nya lagen innebar att butikernas öppettider bestämdes till vardagar 8-19. Nu infördes också en allmän regel om att det skulle vara stängt sön- och helgdagar. Lagen medgav undantag när det gällde varor som mjölk, färsk frukt och blommor. I propositionen tonade civilminister Axel Schotte (lib) ner allmänhetens behov, i linje med Socialstyrelsens utgångspunkter:

Beträffande livsmedel torde ett frigivande av söndagshandeln i angiven utsträckning ej vara påkallat av ett *verkligt* behov från allmänhetens sida.¹⁹⁵

I riksdagsdebatten försökte man dock jämka samman konsumenternas och de handelsarbetandes önskemål. Det handlade om att vinna vissa garantier för att inte butikerna höll öppet längre än vad som kunde vara skäligt utifrån konsumenternas intresse. Civilminister Schotte menade att man sökt väga vad som kunde vara förenligt för landet i stort med konsumenternas och de ”handlandes” synpunkter.¹⁹⁶

Samma år som riksdagen biföll den nya lagen kom också den nya provisoriska 8 timmarslagen. Hellström menar att Arbetstidskommitténs motivering till införandet av åttatimmarsdagen främst var social och att den förkortade arbetstiden skulle ge arbetarna möjlighet till fritid. Lagen undantog dock en hel del arbete, bl.a. biträdenas arbete i handelsbodarna.¹⁹⁷

1922 föreslog Socialstyrelsen en reviderad lag om arbetstidens begränsning i vilken en förlängd provisorisk lagstiftning föreslogs. Förslaget var alltså att arbetsgivarna inte skulle få använda arbetare till arbete under längre tid än 8 timmar om av dygnet eller 48 timmar i veckan, med vissa undantag.¹⁹⁸ De handelsanställda var dock även denna gång undantagna i lagen. I en reservation lyftes dock handelsarbetarna och de problem som undantaget medförde:

En annan kår, vars inbegripande under lagens tillämpning onekligen medfört många olägenheter och klagomål, utgöres av handelsarbetarna. De egentliga handelsbiträdena äro som bekant enligt lagens 1§ j undantagna, och den olika ställning som i avseende å arbetstidsförhållandena sålunda intages av två så närstående och ej

¹⁹³ Socialstyrelsen 1918, s. 8.

¹⁹⁴ Socialstyrelsen 1918, s. 14.

¹⁹⁵ Kungl. Maj:ts proposition 1919, s. 28. min kursivering.

¹⁹⁶ Riksdagsdebatt 1919, första kammaren. Herr Schotte, s. 24.

¹⁹⁷ Hellström 1992, s. 64 och 74.

¹⁹⁸ SOU 1922:33.

alltid särskiljbara personalgrupper, har naturligt nog föranlett avsevärda svårigheter.¹⁹⁹

Stockholms handelskammare menade i sitt remissvar att arbetstidslagen hade en ”menlig” återverkan på handeln och de icke direkt produktiva näringarna. Man fastslog att:

För handeln, som har att på snabbaste och billigaste sätt tillgodose konsumtionens krav, är det därför ett bestämt önskemål att större frihet vinnes i fråga om arbetstidens reglering.²⁰⁰

Köpmannaförbundet menade att lagen hade varit till skada för detaljhandeln eftersom:

biträdenas arbetsprestationer förmenades ofta lida därav, att jämställda inom liknande yrkesgrupper hava lagstadgad, kortare arbetstid.²⁰¹

Handelsanställdas förbund däremot menade att lagen hade verkat till stor fördel för handelsarbetarna och inte varit till någon ekonomisk förlust för företagen.²⁰² Lagutskottets modifierade version av lagförslaget godtogs av riksdagen.

1935 års Arbetstidsutredning

Under 1930-talet ökade kraven på en arbetstidsreglering för de anställda inom detaljhandeln. 1930 kom en konvention angående reglering av arbetstiden för de affärs- och kontorsanställda vid den 14:e internationella arbetskonferensen i Genève. Konventionen stipulerade 48 timmar per vecka och max 10 timmar per dygn. I propositionen angående konferensens beslut menade socialminister Sam Larsson (lib) att den svenska regeringen (ledd av Carl Gustav Ekman, frisinnad) och myndigheterna var tveksamma till ”lämpligheten” av införande av lagstadgad arbetstidsreglering för affärs- och kontorsanställda.²⁰³

De svenska regeringsombuden hade före slutomröstningen om konventionen förklarat att de visserligen ämnade rösta för förslaget, för att medverka till en lösning av frågan, men att det var mycket ovisst, om Sverige skulle kunna biträda konventionen, då en från svensk sida ”påyrkad inskränkning av tillämpningsområdet ej blivit godtagen”.²⁰⁴

I sitt remissvar till konventionsförslaget menade delegationen för det internationella socialpolitiska samarbetet att en lagstadgad arbetstidsbegränsning för butiksbiträdena borde tas fram. Delegationens majoritet stannade dock vid att avstyrka en ratificering av konventionen. Visserligen ansågs denna ”sannolikt icke föranleda alltför stora svårigheter, men en tillämpning av konventionen vore

¹⁹⁹ SOU 1922:33, s. 35.

²⁰⁰ SOU 1922:33, s. 42. Stockholms handelskammare cit.

²⁰¹ SOU 1922:33, s.90. Köpmannaförbundet cit.

²⁰² SOU 1922:33, s.90. Handelsanställdas förbund cit.

²⁰³ Kungl. Maj:ts proposition 1931, s. 23.

²⁰⁴ SOU 1937:55, s. 71.

egentligen endast påkallad beträffande butiksbiträdena.”²⁰⁵ Två medlemmar av delegationen menade att införandet av 8-timmarslagstiftning inom handeln otvivelaktigt skulle

ej blott möta stora svårigheter, t.ex. för de små företagen och handelsbodarna på landsbygden, utan även genom inskränkning av tiden för en del butikers öppethållande förorsaka olägenheter för allmänheten²⁰⁶

Behov av fritid - behov av konsumtion

Vid tillsättandet av 1935 års arbetstidsutredning stipulerade således lagen en öppettid till 8-19 på vardagar, förutom mellan den 10:e och 23:e december då affärerna fick vara öppna till 20. Handelsbodarna med mejeriprodukter och ägg fick ha öppet 7-20. Affärerna skulle hållas stängda på söndagar och helgdagar förutom de butiker som förde mejeriprodukter och ägg samt färsk frukt och blommor som fick ha öppet två timmar. Förlängning av öppettiderna kunde ske genom kommunalt beslut med högst en timme på morgonen och en timme på kvällen i stad, köping eller municipalsamhälle och på landsbygden högst 2 timmar på morgonen och två på kvällen, samt på söndagar och helgdagar 10-11 och två timmar efter klockan 13.

1932 hade Sverige fått en ny socialdemokratisk regering ledd av Per Albin Hansson. Hansson hade arbetat inom handeln sedan tolvårsåldern och blev senare fackligt intresserad. Redan 1904 hade han kallat till ett möte om att bilda en fackförening för kontors- och handelsbiträden i Malmö. Den blivande socialministern Gustaf Möller var också med på mötet. Hansson valdes till Handelsbiträdesföreningens förste ordförande och Möller till sekreterare.²⁰⁷

I direktivet till 1935 års utredning hänvisade socialminister Möller till tidigare utredningar som fastslagit att arbetstiden för de affärs- och kontorsanställda var mycket växlande men också kunde överstiga 48 timmar per vecka. Gällande lag om begränsning av tiden för idkande av handel och viss annan rörelse medgav butikernas öppethållande under 11, i vissa fall 13-15 timmar vilket innebar att personalen i stor utsträckning togs i anspråk för olika arbeten före butikernas öppnande och efter deras stängande. Det var därför påkallat med en reglering av arbetstiden för denna personal.²⁰⁸

Utredningen låg inom socialdepartementets ansvarsområde, problemet definierats således fortfarande som en social fråga. Utredningen blev dock mer partsammansatt än tidigare. De sakkunniga bestod av ledamoten av andra kammaren, direktör Ernst Åqvist (fp), förtroendemannen hos Svenska handelsarbetareförbundet, (numera Handelsanställdas förbund) Jöns Andersson Lundgren, ledamoten av första kammaren, tillika rektor vid Göteborgs handelsinstitut, Gösta

²⁰⁵ SOU 1937:55, s. 75.

²⁰⁶ SOU 1937:55, s. 75.

²⁰⁷ Hjelm 2006, s. 20-21.

²⁰⁸ SOU 1937:55. Socialminister Gustaf Möller i direktivet, cit.

Rahmn (h), vd:n i Sveriges köpmannaförbund Victor Strömberg samt ombudsmannen i Svenska tobakshandlarnas riksförbund, Arthur Östlund.

I den tidigare offentliga debatten hade regleringsförespråkarna till en början inte betraktat allmänhetens intresse som viktigt. Detta synsätt ändrades i och med 1935 års utredning då de sakkunniga underströk att utredningen främst skulle försöka utröna vilka behov, som inom olika branscher kunde föreligga från ”allmänhetens sida” i fråga om tiden för butikernas öppethållande. Tidigare inom regleringsdiskursen hade man talat om ’förströelse’, ’hälsa’ och ’utbildning’. Detta försök till fixering kompletterades nu med element som ’omsättning’ och ’arbetstillfällen’ som man ansåg sig vara tvungen att beakta. Ett tecken som ’fritid’ hade tidigare funnits inom arbetstidsförkortningsdiskursen och kom nu att innebära rast:

Uppmärksamhet synes även böra ägnas möjligheterna av att så förlägga tiden för butikernas öppethållande, att personalen kan komma i åtnjutande av viss fritid mitt på dagen för intagande av måltid eller vistelse utomhus.²⁰⁹

De sakkunniga fastslog i betänkandet att meningen med en reglering av arbetstiden inte endast var att de anställda skulle skyddas mot direkt ”uttrötning”, utan även att:

de icke skola vara bundna så länge vid arbetet, att erforderlig tid ej återstår för familjeliv, studier, friluftsliv och annan rekreation.²¹⁰

Familjeliv och studier hade tidigare nämnts medan ’friluftsliv’ var ett nytt tecken. De butiksanställda likställdes nu med ”kroppsarbetarna”, samt andra grupper som hade sin arbetstid lagligt reglerad. Ett nytt tecken som infördes var att en lagstiftning, som gav trygghet beträffande arbetstiden, ansågs göra verksamheten ”mera lockande för den anställde”. Platser med ”otillfredsställande och otrygga arbetstidsförhållanden” ansågs vara svåra att besätta med ”kompetent folk”.²¹¹

Enligt utredningen hade förslag till stängning klockan 18 framförts. Detta avisades dock av de sakkunniga med hänvisning till att opinionen inte var helt mogen för en generell reform i denna riktning. I denna fråga gällde det att man endast med försiktighet borde vidta en sådan åtgärd som innebar ett ganska starkt ingrepp i näringslivets frihet och i vissa fall även i allmänhetens bekvämlighet.²¹²

Efter utredningens betänkande togs frågan upp om en arbetstidslag specifikt för detaljhandeln. Det påpekades i en motion att de affärs- och kontorsanställda var undantagna i den s.k. åttatimmarslagen och att butiksbiträdena hade en arbetstid som enligt en utredning uppgick till 52 timmar per vecka i genomsnitt. De nuvarande förhållandena ansågs vara synnerligen orättvisa då flertalet andra lönearbetare hade reglerad arbetstid med 48-timmarsvecka och i vissa fall 40-timmarsvecka. Motionären hänvisade till de ”utsavttningsförhållanden” som råd-

²⁰⁹ SOU 1937:55, s. 20.

²¹⁰ SOU 1937:55, s. 88.

²¹¹ SOU 1937:55, s. 88.

²¹² SOU 1937:55, s. 103.

de för de handelsanställda och att alla partiets pressorgan redan hade uttalat sig för att de anställdas arbetstid måste ordnas. Nu talades det också om rätten till betalning för övertidsarbete.²¹³

1938 kom också Kvinnokommitténs betänkande *Gift kvinnas förvärvsarbete*. Bakgrunden till utredningen var den uppkomna debatten kring de gifta kvinnornas konkurrens med männen samt med ogifta kvinnor på arbetsmarknaden. Utredningen påpekade dock att kvinnornas infogande i den ekonomiska organisationen fortskred och detta kunde varken hejdas eller starkt påskyndas. De sakkunniga ville poängtera vikten av att upphäva bestående undantagsbestämmelser i fråga om kvinnors behörighet till vissa allmänna tjänster och en allmän översyn av lagbestämmelserna i fråga.

Man poängterade också att den kvinnliga ungdomen hade behov av yrkesutbildning. Samtidigt som förslag om förbud mot gifta kvinnors förvärvsarbete och uppmuntran att avgå från tjänst vid giftermål starkt avvisades föreslogs nu att ytterligare möjligheter till deltidarbete borde beredas.²¹⁴ Behov av deltid och kvinnors förvärvsarbete skulle komma tillbaka framöver när det gällde affärstiderna, men fortfarande var det en reglering och behovet av fritid som stod i fokus.

1939 års butikstängningslag och arbetstidslag för detaljhandeln

1939 antog riksdagen en ny butikstängningslag och en arbetstidslag för detaljhandeln. Lagen innebar att de som arbetade inom detaljhandeln och i frisersalonger fick 48 timmars arbetsvecka och arbetsdagen fick inte överstiga tio timmar. Lagen innehöll även bestämmelser om raster och övertidsarbete. I propositionen framhöll socialminister Johannes Forslund (s) att den tidigare butikstängningslagen hade begränsat tiden lokalerna fick hållas öppet men inte direkt de anställdas arbetstid. Forslund hänvisade till 1935 års utredning där de sakkunniga framhållit att en lagstiftning om 48-timmarsvecka skulle medföra en rätt avsevärd minskning av arbetstiden. I samband härmed skulle man också vinna garantier mot ett utnyttjande av arbetstagare genom ett ”obestämt och ofta oavlönat övertidsarbete”.²¹⁵

Socialministern hyste den uppfattningen att det inte förelåg tillräckligt starka skäl till att undanta större eller mindre grupper arbetstagare från 48 timmarsveckans reglering. Det sågs som en viktig angelägenhet för staten att fortsätta på lagstiftningsvägen och fokusera på att få till stånd en reglering av arbetstiden till högst 48 timmar i veckan över hela arbetsområdet.²¹⁶ Återigen motiverades ställningstagandet med att de anställda behövdes skyddas ”mot direkt utrotning”,

---

²¹³ Nordström 1938, s.17-18.

²¹⁴ SOU 1938:47, s. 347-348.

²¹⁵ Kungl. Maj:t proposition 1939, s.33.

²¹⁶ Kungl. Maj:t proposition 1939, s. 40-41.

men även att en reglering skulle möjliggöra för de anställda att ägna ”erforderlig tid till familjeliv, studier, friluftsliv och annan rekreation”.²¹⁷

Det betraktades också som nödvändigt att behålla en särskild butikstängningslag även sedan en arbetstidslag för detaljhandeln antagits. Liksom i 1935 års utredning framhölls att allmänheten skulle ha möjlighet att verkställa inköp efter arbetstidens slut, vilket innebar att nuvarande stängning vid 19 åtminstone tillsvi-dare var nödvändigt:

Härvid måste den relativt fåtaliga butikspersonalens intresse av att sluta sitt arbete tidigt på dagen få stå tillbaka. Det är vidare ur konkurrenssynpunkt av vikt, att stängningstiden för affärerna är enhetligt reglerad.²¹⁸

Samtidigt var det viktigt att butiker skulle hållas stängda på sön- och helgdagar. Allmänheten hade dock ett behov av att kunna inköpa mjölk, bröd och vissa andra livsfrnödenheter samt blommor vilket motiverade ett visst öppethållande på söndagar.²¹⁹

Kioskerna föreslogs få ha öppet till kl. 22 vilket i en motion inte ansågs vara förenligt med ett likartat konkurrensförhållande.²²⁰ Lagförslaget innebar också att det skulle vara tillåtet med servering av frukt på kaféer och konditorier, vilket ledde till att samma motion efterlyste hänsyn till konsumtionsintresset. Färsk frukt tillmättes stor betydelse för folkhälsan och en ökad försäljning borde upp-muntras på alla sätt. Denna konsumtion var dessutom av mycket tillfällig art och uppstod ofta på kvällarna tex. i samband med biografbesök eller ”hastigt påkom-na besök i hemmen”:

Det måste anses vara ett legitimt krav att även sådana inköpsbehov kunna täckas[...]genom att bereda [konsumenterna] möjlighet till öppethållande även på kvällarna.²²¹

Motionären föreslog därför att speceriaffärerna skulle få hålla öppet på samma tider som kioskerna. Någon nackdel för de butiksanställdas del behövde inte be-faras eftersom deras arbetstid skulle regleras genom det samtida förslaget till ar-betstidslag.²²²

I en motion från högerpartiet framhölls att den betydande utsträckning av sön-dagshandeln som förslaget innebar (i och med de olika undantagen och att kom-munala bestämmelser kunde utöka handeln med 5 timmar) väckte betänkligheter. De anställda borde beredas största möjliga ledighet på sön- och helgdagar. Det intresse som allmänheten kunde ha av att handla på sön- eller helgdagar fick stå tillbaka för de anställdas ”berättigade önskemål” om ledighet.²²³

---

²¹⁷ Kungl. Maj:t proposition 1939, s. 41.

²¹⁸ Kungl. Maj:t proposition 1939, s. 205.

²¹⁹ Kungl. Maj:t proposition 1939, s. 210.

²²⁰ Lindström 1939, s. 11-13.

²²¹ Lindström 1939, s. 13.

²²² Lindström 1939, s. 13.

²²³ Holmström 1939, s. 15.

I riksdagsdebatten menade en folkpartist att butikstängningslagen borde för-
enklas efter arbetstidslagens tillkomst. En återgång till den lagstiftning som gäll-
de 1909-1919 föreslogs och den nya lagen beskrev som ”en ny etapp i den fort-
gående politiseringen av samhället”.²²⁴

1941 års utredning och 1942 års butikstängningslag

1941 tillkallades åtta sakkunniga för 1941 års arbetstids- och butiksstängningsut-
redning.²²⁵ I direktivet framhöll Möller att uppdrag att verkställa utredningen
borde lämnas till personer som kunde anses särskilt sakkunniga och som före-
trädde arbetsgivare, arbetstagare och konsument.²²⁶ Förslaget till ny lag inne-
bar öppethållande till kl. 18 förutom för de affärer som saluförde tobak, kon-
fektyr och periodiska skrifter. Den tidigare rätten för kommuner att bestämma
om utsträckt affärstid skulle inte bibehållas, detta skulle istället bestämmas av
Arbetsrådet.²²⁷ Butik med mejerivaror eller bageri och konditorivaror skulle
dock få hålla öppet mellan 7.30 och 8 på vardagar. Ett skäl till detta var att tre
kvinnoorganisationer hade ansett att det var viktigt att mjölkaffärerna öppnade
tidigare än 8 med hänsyn till vikten av att husmödrarna fick möjlighet att köpa
mjölk till barnen, innan de gick till skolan.²²⁸

Blomsterhandlar och affärer som sålde konfektyr och frukt skulle få hålla öp-
pet två timmar på sön- och helgdag. Förslaget om stängning kl. 18 kommentera-
des med att detta i princip redan var den tillämplade stängningstiden. Genom en
allmän 18-stängning tillgodosågs de butiksanställdas

berättigade krav på att får arbetsdagen avslutad i någorlunda god
tid. Även för butiksinnehavarna själva torde en bestämmelse om
allmän 18-stängning i många fall vara av värde.²²⁹

Lagen skulle göras tillämplig på varje rörelse oberoende av antalet anställda.
Utredarna var dock inte eniga. Särskilt yttrande gavs av vice vd:n i Köpmanna-
förbundet, Handelsarbetarnas förbund samt av revisionschefen hos Kooperativa
förbundet, i vilket husmödrarna som konsumenter framhölls. Redan 1938 hade
förbundet kommenterat det föreliggande lagförslaget och framhållit:

---

²²⁴ Riksdagsdebatt 1939, första kammaren. Knut Petersson (fp), s. 10.

²²⁵ Chefen för Arbetsrådet John Nordin, ledamoten av andra kammaren fru Ebon Andersson, om-
budsmannen i Sveriges kioskidkares riksförbund Torild Backe, vice vd:n i Sveriges köpmanna-
förbund Gustaf Borgström, ordföranden i svenska handelsarbetareförbundet Otto Friman, vd:n för
Pressbyrån S. Wijkman, revisionschefen hos kooperativa förbundet Erik Wingård samt ombuds-
mannen i Sveriges tobakshandlars riksförbund Arthur Östlund.

²²⁶ Arbetstids- och butikstängningsutredningen 1942.

²²⁷ Myndighet som tillkom vid arbetstidslagens införande 1920 med uppgift att handlägga frågor som
rörde tolkningen av denna lag. 1949 slogs Riksförsäkringsanstaltens arbetarskyddsbyrå och Arbets-
rådet ihop till Arbetarskyddsstyrelsen.

²²⁸ Arbetstids- och butikstängningsutredningen 1942, s. 34.

²²⁹ Arbetstids- och butikstängningsutredningen 1942, s. 35-6.

att en större frihet beträffande butikstiden är av särskild betydelse för husmödrarna, vilka i allt större utsträckning fått sitt arbete förlagt utanför hemmet och därför många gånger ha svårigheter att ordna hemmets varuinköp på ett tillfredsställande sätt.²³⁰

Dessutom hade sedan 1938

alldeles säkert antalet husmödrar och självförsörjande kvinnor, vilka ha sitt arbete förlagt borta från hemmet, avsevärt ökat. Att under sådana förhållanden stadga en rambestämmelse, vilken ytterligare inskränker tiden för butikernas öppethållande, kan ej annat än förefalla betänkligt [...].²³¹

I 1942 års proposition menade Möller att åtskilliga skäl talade för utredningens förslag till utvidgning av lagen, oberoende av antalet anställda, i första hand sådana av arbetarskydds- och konkurrensregleringsnatur. Mot detta hade framförts att småföretagen hade särskilda svårigheter att anpassa sig efter arbetstidslagens bestämmelser. Men, konstaterade Möller, fördelarna övervägde nackdelarna.²³²

Möller konstaterade dock att sedan arbetstidslagen för detaljhandeln utsträckts till att gälla även de minsta företagen motiverade inte arbetarskyddssynpunkter en tidigare stängning. Genom en 19-stängning skulle även vissa berörda svårigheter ur konkurrenssynpunkt undanröjas. Förslag till lag blev således 8-19 på vardagar, samt till 20 mellan den 10:e och 23 december. Butik med mejerivaror eller bageri och konditorivaror fick även ha öppet från 7.30 på vardagar. På påskafton, pingstafton, midsommarafton, julafton, nyårsafton fick det inte vara öppet efter klockan 16. Butikerna fick inte heller vara öppna på sön- eller helgdagar, förutom butiker som sålde mejeri-, bagerivaror, färsk frukt och levande blommor som fick ha öppet 8-10.²³³

Motionerna och riksdagsdebatten i ärendet berörde främst vilka produkter som skulle få försälas och arbetstidens förläggning. I en motion menade en folkpartist att allmänheten hade mycket stora svårigheter att göra sin röst gällande när det gällde affärernas öppethållande. Kommunala avvikelser begärdes av olika organisationer, som med kraft framförde sina anspråk. Därför borde det vara angeläget för statsmakterna att utforma butikstängningslagen beträffande kommunala avvikelser så att

allmänhetens intressen, som ju i det långa loppet även sammanhänger med köpmännens, tillvaratagas.²³⁴

I och med 1942 års arbetstidslag kom således lagen att omfatta alla företag med anställd personal, och inte som tidigare endast företag med fler än en anställd.²³⁵ År 1945 permanentades lagen.

²³⁰ Arbetstids- och butikstängningsutredningen 1942, s. 60. Särskilt yttrande av herr Wingård.

²³¹ Arbetstids- och butikstängningsutredningen 1942, s. 60. Särskilt yttrande av herr Wingård.

²³² Kungl. Maj:ts proposition 1942, s. 20.

²³³ Kungl. Maj:ts proposition 1942, s. 9.

²³⁴ Åqvist 1942, s.10.

²³⁵ Hjelm 2006, s. 242-243.

Butikstängningsutredningen 1948

De förvärvsarbetande kvinnornas och de handelsarbetandes behov

Butikstängningsutredningen 1948 kom att präglas av moment från både reglerings- och den fria affärstidsdiskursen. I direktivet till 1947 års utredning påpekade inrikesminister Eije Mossberg (s) att det hade gjorts gällande att det inte fanns något behov av en butikstängningslag eftersom en särskild arbetstidslag reglerade arbetstiden för personalen i detaljhandelsföretagen. Dessutom uppfattades lagen medföra besvär och olägenheter för allmänheten och den borde därför avskaffas. Enligt Mossberg kunde man dock inte göra detta. Även om arbetstiderna för de anställda numera var reglerade i annan ordning, krävde andra viktiga sociala önskemål liksom också näringspolitiska intressen att butikstängningslagen bibehölls. Mossberg framhöll:

Jag syftar härvid särskilt på angelägenheten av att trygga skälig fritid åt butiksinnehavarna själva och att åstadkomma i stort sett likartade konkurrensförhållanden mellan de olika företagen.²³⁶

Samtidigt underströk Mossberg att de gällande bestämmelserna medförde svårigheter för yrkesarbetande personer att göra inköp:

Särskild uppmärksamhet påkalla härvid de förvärvsarbetande husmödrarnas problem. Det bör understrykas att den rådande bristen på arbetskraft gör det önskvärt att icke några onödiga hinder resas mot de gifta kvinnornas yrkesarbete.²³⁷

Handels ordförande hade i samband med 1947 års direktiv sagt att talet om ”Krängel-Sverige” hade aktualiserat både möjliga och omöjliga reformer och för vissa kategorier framstod just lagen om butikens öppethållande som ”inkarnationen av Krängel-Sverige”.²³⁸ Deltagare i utredningen blev byråchefen på Socialstyrelsen Erik Alexandersson, verkställande direktören i Sveriges köpmannaförbund Gustaf Borgström, ledamoten av andra kammaren Sigrid Ekendahl (s), ordföranden i Handels Sven A Johansson, personalkonsulenten hos Stockholms allmänna restaurant Gertrud Juhlin, revisorn hos kooperativa förbundet Holger Landström, samt Ingrid Osvald, ledamot av första kammaren (fp) samt byråchef i överstyrelsen för yrkesutbildning. Sigrid Ekendahl var vid denna tidpunkt även ordförande i LO:s kvinnorråd.

Utredarna ansåg att en förändring i butikstängningsfrågan kunde göra det möjligt för kvinnorna att delta i förvärvsarbetet generellt. Behovet var dock inte endast inriktat på de förvärvsarbetande kvinnorna. Behovet av mjölk var också en viktig anledning till att hålla söndagsöppet:

²³⁶ SOU 1948:3, s. 15.

²³⁷ SOU 1948:3, s.15

²³⁸ Gråbacke 2000, s. 280.

De sakkunniga ha kraftigt understrukt, att allmänheten och då främst barnfamiljerna, särskilt under sommarmånaderna har stort intresse av att mjölkaffärerna begagna sig av den i lagen givna möjligheten till söndagsöppethållande. Enligt de sakkunniga bör alla tänkbara åtgärder vidtagas för att tillgodose allmänhetens behov av frisk mjölk på söndagarna.²³⁹

Sammanfattningsvis ansåg dock utredarna att det fortfarande förelåg behov av en butikstängningslagstiftning med uppgift att trygga skälig fritid för butiksinnehavarna och deras familjer, att garantera de anställda en rimligt förlagd arbetstid samt att åstadkomma i stort sett likartade konkurrensförhållanden.²⁴⁰

I 1948 års proposition ansåg dock Mossberg, precis som utredarna, att även om affärstidens lagliga reglering skulle bibehållas, borde förhandlingar snarast komma till stånd mellan representanter för allmänheten, köpmännen och de anställda för att på så sätt

nå fram till affärstider, som ur allmänhetens synpunkt äro så tillfredsställande som möjligt.²⁴¹

I propositionen framhölls att den nu gällande butikstängningslagen skulle ersättas med en ny lag som skulle gälla utan tidsbegränsning. För att markera hur önskvärt det var att allmänhetens inköpsmöjligheter förbättrades, föreslogs att kommunernas rätt att förkorta affärstiden inskränktes såtillvida att det alltid skulle stå affärsinnehavare fritt att hålla öppet till klockan 19 en dag i veckan.²⁴²

I riksdagsdebatten framhöll en av deltagarna i utredningen att det gällde att

bereda möjligheter för de förvärvsarbetande kvinnorna att på bättre sätt än hittills förlägga sina inköp, detta icke bara för de förvärvsarbetande kvinnornas egen skull utan även för att göra det möjligt för kvinnorna att delta i förvärvsarbetet.²⁴³

En ledamot från högerpartiet sade sig också var mycket intresserad av spørsmålet om de förvärvsarbetande husmödrarnas möjligheter att göra inköp. Problemet var dock att det inte fanns någon möjlighet att få personal som ville arbeta i butikerna under den utsträckta affärstiden.²⁴⁴

Det är nu möjligt att fastslå att perioden 1904 till 1948 kom att domineras av den reglerade affärstidsdiskursen. Den grundlades i en allmän föreställning om vikten av sociala rättigheter. Problemet för de handelsarbetande var långa arbetstider, dålig arbetsmiljö och brist på tid för utbildning. De handelsarbetande tillskrevs identiteter både som män och kvinnor men problemen inom arbetslivet påverkade dem på olika sätt. Kropparbetare och handelsarbetande betraktades som olika grupper men Socialstyrelsen ansåg att det över tid blev allt svårare att skilja dem åt. Mot slutet av perioden betonades behovet av fritid och friluftsliv.

²³⁹ SOU 1948:3, s.118.

²⁴⁰ SOU 1948:3, s. 117

²⁴¹ Kungl. Maj:t proposition 1948, s.1

²⁴² Kungl. Maj:t proposition 1948, s.1

²⁴³ Riksdagsdebatt 1948, andra kammaren. Fru Ekendahl (s), s. 53.

²⁴⁴ Riksdagsdebatt 1948, andra kammaren. Herr Henriksson (h), s. 54.

Frågan var hur detta skulle åstadkommas; till en början betraktades en lokal kommunal reglering som en möjlighet, men detta sågs efter hand som otillräckligt. Auktoriteter som framhölls för att bidra till en lösning var olika intresseorganisationer. Lösningen blev till slut en reglering av affärstiderna. Konsumenten likställdes med allmänheten som fick anpassa sig till andras behov.

Mot slutet av perioden försökte man dock jämka samman både handelsarbete och konsumenternas behov. Inom den fria affärstidsdiskursen betraktades förslag till reglering som ett sätt att förhindra människor från att arbeta. Problembeskrivningen inom regleringsdiskursen avvisades, de handelsanställdas arbete var inte tungt, således behövdes ingen lösning. Frihet var ett centralt moment vilket även återkom i regleringsdiskursen i och med 1935 års utredning. Utredarna lyfte fram behov av inköp av vissa specifika produkter som blommor, bröd och mejeriprodukter.

1948 hade den handelsanställda och småföretagens behov fastställts genom momenten 'behov av fritid', 'behov av rimliga arbetstider' samt 'behov av likartade konkurrensförhållande'. I 1948 års proposition öppnades dock regleringsdiskursen upp genom förslaget att förhandlingar borde komma till stånd lokalt, att kommuner fick ge tillstånd för en öppetid till klockan 19 en dag i veckan, samt genom att de förvärvsarbetande kvinnornas behov av konsumtion betonades.

Kapitel 5. Rationalisering och konsumtion 1955-1971

I socialdemokraternas efterkrigsprogram 1948 lanserades en ny ekonomisk politik utifrån idéer om tillväxt, ekonomisk effektivitet och rationalisering. Aléx betonar också vikten av hemmens rationalisering i socialdemokraternas efterkrigsprogram.²⁴⁵ Under denna tid hade keynesiansk styrning av efterfrågan i ekonomin kommit att betraktas som vägen till full sysselsättning. LO:s ekonomer Rudolf Meidner och Gösta Rehn menade dock att generella finanspolitiska och penningpolitiska åtgärder för att påverka efterfrågan inte var tillräckliga medel. 1951 kom LO:s skrift om den fulla sysselsättningen och i samband med detta lanserades vad som senare skulle komma att betecknas som Rhen-Meidnermodellen, med branschrationalisering och solidarisk lönepolitik som viktiga delar. I skriften beskrevs att branschrationaliseringen gick ut på att åstadkomma en mer rationell arbetsfördelning mellan olika företag genom en bättre samordning av produktion, distribution och konsumtion.²⁴⁶

---

²⁴⁵ Aléx 2003, s. 136-7.

²⁴⁶ Landsorganisationen 1951, s. 74.

Samma år tog Tage Erlander initiativ till nya partiöverläggningar eftersom socialdemokraterna inte hade majoritet i andra kammaren. Resultatet blev en koalition mellan socialdemokraterna och bondeförbundet, vilket bl.a. innebar att bondeförbundets Gunnar Hedlund blev inrikesminister och Gustav Möller försvann från regeringen. Hedlund kom att engagera sig starkt i frågor som rörde den strukturella omvandlingen av jordbruket och landsbygden. 1953 tillsattes Varudistributionsutredningen, vilken kom att innebära ett genombrott för den fria affärstidsdiskursen. I direktivet nämnde handelsminister John Ericsson (s) i och för sig inte att affärstiderna borde utredas specifikt, men utredarna kom ändå att fokusera på denna fråga; detta var en tidpunkt då tillväxt, rationalisering och konsumtion blev tre viktiga utgångspunkter för den ekonomiska politiken.

Varudistributionsutredningen 1955

Förvärvsarbetsande husmödrar som konsumenter

Varudistributionsutredningen tillsattes 1953 mot bakgrund av att ”debatten om handelns rationalisering blivit allt livligare och spritt sig från fackmannacirklar till kretsar, som tidigare ägnat frågan föga uppmärksamhet”.²⁴⁷ Deltagare var ledamoten av första kammaren Ulla Lindström (s), tillika ordförande, agr lic Paul Grabö, direktör Erik Grafström, civilekonom Arne Henrikson, ledamoten av första kammaren Eric Holmqvist (s), professor Folke Kristensson, direktör Einar Kördel, konsulent Henry Nilsson, direktör Gunnar Sandberg samt direktör Folke Thulin. I direktivet fastslogs att utredningen skulle penetrera frågor som var betydelsefulla för rationaliseringen av varudistributionen. I första hand skulle utredningsarbetet avse prissättningen inom handeln med särskilt sikte på hur rådande praxis i fråga om priser och rabatter påverkade handelns struktur.²⁴⁸

Utredarna menade att man utgått från att behovstillfredsställelsen behövde utforskas med avseende på bland annat varuval, kvalitet, service och pris hos ”kunniga och välinformerade konsumenter” snarare än det existerande konsumentgenomsnittet.²⁴⁹ Här skulle således vissa konsumenter väljas ut att företräda konsumentintresset snarare än konsumenten i allmänhet. En annan premis var att behovstillfredsställelsen förutsatte ett fritt konsumtionsval inom ramen för vad marknaden hade att bjuda.²⁵⁰

Tron på marknaden var dock inte absolut. Det fanns vissa justeringar som måste göras, nämligen införandet av en konsumentvaruforskning och en konsumentupplysning som skulle inrikta konsumentens uppmärksamhet på vad som

²⁴⁷ SOU 1955:16, s.13.

²⁴⁸ SOU 1955:16, s. 13 (direktivet citeras). Ulla Lindström blev statsråd 1954, och enda kvinna i regeringen mellan 1954 och 1966, med ansvar för medborgarskapsärenden, barnavård och konsumentfrågor. Tage Erlander motiverade utnämningen med att dessa områden ”låg väl till för en kvinna”, se Sjögren 2003, s. 11.

²⁴⁹ SOU 1955:16, s.16.

²⁵⁰ SOU 1955:16, s.16

var ändamålsenligt och prisvärdigt på varumarknaden. Det framhölls att denna information skulle vara vägledande, men inte dirigerande.²⁵¹ Fokus på konsumentens uppmärksamhet skulle återkomma i Ulla Lindströms proposition om konsumentupplysningen 1956.²⁵²

I en reservation till utredningen menade två direktörer att utredningens majoritet hade underskattat konsumentens möjligheter, när det gällde att påverka handelns utformning och utveckling. Det ansågs i och för sig vara ”väl bekant” att konsumenten pga. bristande kunskaper i pris- och varufrågor inte var nåt perfekt ”kontrollinstrument”. En sådan brist fick dock inte överskylla det förhållandet att konsumenterna ”på det hela taget” fick anses besitta stora möjligheter att öva inflytande på handeln.²⁵³ I ytterligare en reservation framhölls att konsumentens ”förmenta hjälplöshet” var överdriven och att en husmor i allmänhet genom åratals inköpsrutin förfogade över större förutsättningar att pröva och bedöma än vad yttrandet gav vid handen.²⁵⁴

Som namnet på utredningen visar var handelns prestation en viktig utgångspunkt. Till prestationerna i handeln räknades öppethållandet som av många konsumenter ansågs ”för snävt tilltaget”. Kommittén ansåg att en utökad affärstid med öppethållande till klockan 21 en gång i veckan skulle underlätta för stora konsumentgrupper, vilkas arbetstider sammanföll med de gällande affärstiderna, att göra sina inköp. Dessutom skulle konsumentupplysningen främjas genom att konsumenten fick mer tid att överväga sina inköp. Ett utökat öppethållande skulle även medverka till utjämning av ”belastningstopparna” inom handeln.²⁵⁵

För att understryka vikten av att det var konsumenten som stod i centrum fick en ”husmor” yttra sig, som en representant för ”vanligt förekommande konsumentuppfattningar”:

Under det sista året, när jag åter haft heltidsarbete utanför hemmet, har jag många gånger funderat över, varför det skall vara nästan omöjligt att få köpa varor på kvällarna i detta land. Det är klart, att det kan vara obekvämt för dem som står i butiken, men tänk på alla oss förvärsarbetande husmödrar med långa resor till och från arbetet, som praktiskt taget aldrig har tid att handla i lugn och ro.²⁵⁶

Utredningen hänvisade också till att vissa tidigare utredningar visat

att det från allmänhetens sida föreligger ett starkt intresse för ett utsträckt öppethållande någon eller några dagar i veckan.²⁵⁷

Man hade också genomfört en egen konsumenthearing där man ställt frågan om konsumenterna var nöjda med butikernas nuvarande öppethållande:

²⁵¹ SOU 1955:16, s.16

²⁵² Aléx 2003, s. 141. Lindström var vid den tidpunkten konsultativt statsråd.

²⁵³ SOU 1955:16, s. 343. Reservation av herrar Kördel (dir) och Thulin (dir).

²⁵⁴ SOU 1955:16, s. 350. Reservation av herr Sandberg (dir).

²⁵⁵ SOU 1955:16, s.34

²⁵⁶ SOU 1955:16, s.70

²⁵⁷ SOU 1955:16, s. 284

Ungefär 1/3 var nöjda. Av återstående 2/3 ansåg det stora flertalet att utsträckt affärstid en eller två dagar i veckan skulle vara behövlig men också tillräcklig för deras behov.²⁵⁸

I en reservation påpekades dock att självbetjäningssystemets framväxt inom livsmedelshandeln hade öppnat möjligheter för kunderna att med kortare väntetid än förr göra sina inköp efter arbetstidens slut, och den omstruktureringar inom handeln hade gjort det möjligt för kunderna att på samma inköpsställe som tidigare förse sig med varor, som tidigare måste skaffas i olika butiker. Att i ett sådant läge påtvinga kommunerna skyldighet att medge kvällsöppet till klockan 21, ansågs inte svara på något som helst sätt emot det behov, som i allmänhet förelåg, och ansågs utgöra ett onödigt intrång i den kommunala självbestämmanderätten.²⁵⁹

Kommittén ville uppmana en ”vaken konsumentopinion” på de platser där kommunala beslut och köpmannaöverenskommelser begränsade affärstiderna att påyrka ändringar som skulle tillgodose den köpande allmänhetens behov och önskemål.²⁶⁰

De handelsanställdas förhållanden och funktion

Varudistributionsutredning framhöll att butikspersonalen var viktig. Butikspersonalens position hängde samman med den behovstillfredsställelse som utredningen talat om i sin definition av konsumenterna. Utredarna konstaterade att om personalen kunde ordna rätt vara till rätt person så hade den bidragit till större behovstillfredsställelse för konsumenterna och minskade omkostnader i handeln genom de reklamationer, varubyten m.m. man sluppit.²⁶¹

Det var därför viktigt för utredarna att man främjade ett ökat yrkeskunnande inom handeln genom utbildning i samhällets regi.²⁶² Redan i 1949 års utredning *Kvalitetsforskning och konsumentupplysning* hade man påpekat att konsumenten ville få största möjliga valuta för sina pengar. För det krävdes utbildning i varukunskap och konsumentfrågor. Handeln borde således organisera ytterligare utbildning för sina anställda.²⁶³ De handelsanställdas behov av fritid avfärdades dock med hänvisning till att

handeln är en servicenäring och om man jämför med personalen inom andra serviceområden [...] kan det inte hävdas att de i handeln sysselsatta har speciellt obekvämt arbetstid.²⁶⁴

När det gällde skydd mot för lång arbetstid för de handelsanställda hade arbetsmarknadsorganisationernas starka ställning och sociallagstiftningens utvidgning

²⁵⁸ SOU 1955:16, s.284.

²⁵⁹ SOU 1955:16, s. 355. Reservation av herrar Holmqvist (studiesekreterare) och herr Sandberg (dir).

²⁶⁰ SOU 1955:16, s.34.

²⁶¹ SOU 1955:16, s. 26.

²⁶² SOU 1955:16, s. 26.

²⁶³ Aléx 2003, s. 137.

²⁶⁴ SOU 1955:16, s.284

hade numera gjort butikstängningslagen ”tämlichen överflödigt”.²⁶⁵ Som vi såg i föregående kapitel hade denna omständighet framförts i en motion redan 1939.

Småföretagen som problem

I de tidigare offentliga diskussionerna hade ”de handlandes” situation uppmärksamats vid sidan om de handelsanställdas. Som vi sett arbetade utredarna inom en rationaliseringsdiskurs, och hävdade att det var uppenbart att det inom den svenska handeln fanns besparingsmöjligheter, som borde tillvaratas. Detta var högst aktuellt eftersom Sverige med sin höga sysselsättning och den konkurrens om arbetskraften som förelåg var tvunget att öka produktiviteten inom handeln.²⁶⁶ Själva existensen av ett stort antal småföretag ifrågasattes nu:

Förekomsten av ett stort antal småföretag med genomsnittligt låg omsättning visar dock, att det ännu finns betydande rationaliseringsmöjligheter inom handeln.²⁶⁷

Problemet var att småföretagen egentligen borde ha försvunnit vid den här tidpunkten. Utredningen konstaterade att:

Många ineffektiva småföretag som skulle snabbt rationaliseras bort t.ex. vid en sanering av stadsbebyggelsen i inre stadsdelar [småföretagen]lever nu längre än utvecklingen gör önskvärt.²⁶⁸

I 1947 års Butikstängningsutredning hade man även poängterat vikten av likartade konkurrensvillkor för företagen. Detta var nu inte längre aktuellt. I linje med LO:s idé om strukturrationalisering menade man att:

Om vissa icke konkurrenskraftiga företag slås ut pga. att affärstiderna ändras, kan detta innebära ett bidrag till den strukturrationalisering som kommittén i flera andra sammanhang framhållit som önskvärd.²⁶⁹

I en reservation påpekades dock att det funnits en bristande överrensstämmelse i majoritetens bedömande när det gällde de små företagens effektivitet. Att en viss företagsstorlek skulle vara den optimala fanns det inget belägg för.²⁷⁰ I ytterligare en reservation ville man bestrida riktigheten i majoritetens antagande att mindre konkurrenskraftiga företag skulle kunna slås ut ur marknaden genom att arbetstiden ändrades. Det var snarare så att små företag, som drevs utan anställd personal, skulle få bättre konkurrenskraft. Företag som omfattades av arbetstidslagens bestämmelser skulle komma i ett sämre läge än de, som inte berördes av arbetstidslagen eller belastades med större lönekostnader.²⁷¹

---

²⁶⁵ SOU 1955:16, s. 283.

²⁶⁶ SOU 1955:16, s. 15.

²⁶⁷ SOU 1955:16, s. 15.

²⁶⁸ SOU 1955:16, s.28.

²⁶⁹ SOU 1955:16, s. 285.

²⁷⁰ SOU 1955:16, s. 351. Reservation av herr Sandberg (dir).

²⁷¹ SOU 1955:16, s. 355. Reservation av herrar Holmqvist och Sandberg.

I Butikstängningsutredningen hade t.ex. behovet av mjölk framförts som viktigt. I varudistributionsutredningen togs inga speciella produkter upp, men man skiljde mellan sällanköpsvaror och dagligvaror. Dessutom framhöll man att det var skillnad på behov mellan boende i storstad och på landsbygd.²⁷²

1956 års proposition

I 1956 års proposition framhölls, efter gemensam beredning mellan inrikesminister Hedlund (bf), cheferna för social- och handelsdepartementet Hjalmar Nilsson och Ulla Lindström (s), de tidigare syftena att bereda butiksinnehavarna skälig fritid och att åstadkomma i stort sett likartade konkurrensförhållanden mellan olika företag. Dessa skäl ansågs nu dock ha förlorat i betydelse eftersom det för konsumenterna skulle innebära:

En påtaglig fördel om affärerna åtminstone någon kväll i veckan vore öppna ej alltför kort tid efter den vanliga arbetstiden. Hänsyn måste tagas till de stora konsumentkategorier som till följd av sitt dagliga arbete har mycket begränsad tid att ägna åt inköp.²⁷³

De invändningar som hade framförts, vad gällde hänsyn till de handelsanställda och egenföretagarna, avfärdades återigen med att de anställdas arbetstid reglerades genom arbetstidslagstiftning och kollektivavtal. I propositionen föreslogs att butik skulle få hållas öppet till klockan 21 en vardag i veckan.²⁷⁴ Propositionen följde i princip utredningens förslag.

Som vi såg i utredningen hade socialdemokraten Holmqvist reserverat sig när det gällde synen på småföretagen. I en motion till riksdagen menade han att inget hade inträffat sedan 1948 års utredning som motiverade en annan inställning från riksdagen än den som då intogs. Holmqvist menade att:

Om öppethållande medgives och förverkligas i den utsträckning som föreslagits i propositionen kommer detta utan tvivel att vålla stora olägenheter för gruppen gifta kvinnor inom handeln.²⁷⁵

Småföretagarnas situation i jämförelse med de större företagen togs upp i en annan motion från högerpartiet:

Under det att större företag utan olägenheter kan anpassa sig och draga fördel av en butikstängningslag som medger öppethållande till klockan 21 en dag i veckan, kommer s.k. enmansföretagare att lida betydande olägenheter antingen i form av utökad arbetsbörda eller försvagad konkurrenskraft.²⁷⁶

²⁷² SOU 1955:16, s. 284.

²⁷³ Kungl. Maj:ts proposition 1956, s.13.

²⁷⁴ Kungl. Maj:ts proposition 1956, s.13.

²⁷⁵ Holmqvist 1956.

²⁷⁶ Nygren & Nilsson 1956.

I en motion från folkpartiet framhölls att man inte delade Varudistributionsutredningens syn på bortrationalisering av mindre affärer. Småbutikerna framhölls snarare som betydelsefulla ur servicesynpunkt likväl som i konkurrenssammanhang.²⁷⁷

I 1956 års riksdagsdebatt om ändringar i butikstängningslagen menade en talare att behovet hos konsumenterna för det första var helt lokaliserat till storstaden och för det andra koncentrerat till en relativt liten grupp. Talaren menade att det stod helt klart att i förslaget om öppethållandet till 21 hade erfarenheterna från Stockholm blivit bestämmande för utskottets ställningstagande.²⁷⁸ Att behovet av konsumtion skulle vara storstadsrelaterat förnekade dock statsrådet Lindström.²⁷⁹ En annan ledamot tillbakavisade också föreställningen om ett storstadsproblem utan hävdade att det var så att övriga tätorter betjänade en stor landsbygd och att man även på landsbygden ofta kunde ha svårt att handla på ordinarie arbetstid.²⁸⁰

När problem med de reglerade tiderna skulle exemplifieras tog man dock upp ett storstadsfenomen, nämligen situationen i Vällingby utanför Stockholm. Lördagseftermiddagarna var så "överansträngda" att både konsumenterna och företagarna var irriterade. Man hade diskuterat problemet i företagarföreningen och kommit fram till att man:

snabbt måste utöka affärstiden på tider, då de förvärvsarbetande husmödrarna var lediga.²⁸¹

Lindström poängterade att det under de senaste tio åren hade skett en utveckling som inte gick att vrida tillbaka och den utvecklingen krävde ökad service av servicenäringarna. Dessutom hade Arbetsmarknadsstyrelsen tillstyrkt förslaget och menat att det inte var frågan om någon förlängning av de handelsanställdas arbetstid utan bara en annan *förläggning* därav. En av olägenheterna för gifta kvinnor att inneha förvärvsarbete skulle därmed minska om butiksöppethållandet gjordes smidigare.²⁸²

Som jag nämnde tidigare hade farhågor framförts 1937 för att det kunde vara svårt att rekrytera personal om inte arbetsplatsen uppfattades som trygg. 1948 hade man också påpekat ingen ville arbeta på de utsträckta affärstiderna. 1956 menade en riksdagsledamot återigen att handeln hade stora svårigheter med att rekrytera personal, vilket innebar att handeln riskerade att få inskränka servicen. Det var därför viktigt att arbetsförhållandena för denna personal inte försämrades.²⁸³ En annan ledamot menade att man försvårade tillgången på arbetskraft för företagen.²⁸⁴

---

²⁷⁷ Larsson & Carlsson 1956.

²⁷⁸ Riksdagsdebatt 1956, andra kammaren. Herr Jacobsson (s), s. 18.

²⁷⁹ Riksdagsdebatt 1956, andra kammaren. Ulla Lindström (s), s. 22-23

²⁸⁰ Riksdagsdebatt 1956, andra kammaren. Herr Carlsson (fp), s. 28.

²⁸¹ Riksdagsdebatt 1956, andra kammaren. Herr Carlsson (fp), s. 29.

²⁸² Riksdagsdebatt 1956, andra kammaren. Ulla Lindström (s), 1956, s. 22-23. Min kursivering.

²⁸³ Riksdagsdebatt 1956, andra kammaren. Herr Lundberg (s), s. 30.

²⁸⁴ Riksdagsdebatt 1956, andra kammaren. Herr Jacobsson (s), s.18.

Tidigare såg vi också att fritiden och vikten att ägna sig åt andra aktiviteter på kvällstid lyftes fram i regleringsdiskursen. Detta återkom i 1956 års riksdagsdebatt när en ledamot ifrågasatte kvällstjänstgöringen och frågade:

Men är det icke skada-om jag får använda det uttrycket-att man på det sättet splittrar familjelivet, samtidigt som man förstör förenings- och studiearbetet i mycket stor utsträckning?²⁸⁵

Riksdagen biföll propositionen.

Affärstidsutredningen 1965

I 1962 års direktiv till affärsutredning fastslog inrikesminister Rune B Johansson (s), att om de sakkunniga fann en reglering nödvändig även framöver borde den under alla förhållanden få en mera generell karaktär än den nuvarande. Till sakkunniga utsågs byråchefen i Socialstyrelsen Sven-Hugo Ryman, direktören i Svenska köpmannaförbundet Tord Brotaeus, ordföranden i Handelsanställdas förbund Erik Magnusson, disponenten i Kooperativa förbundet Karl-Erik Persson, samt fyra ledamöter av andra kammaren.²⁸⁶ Enligt Hjelm ackompanjerades affärstidsutredningens arbete mellan 1963 och 1965 av en debatt i media där man krävde fria affärstider. Affärstidslagen blev synonymt med ”Krängel-Sverige”.²⁸⁷ Som vi såg tidigare hade dock detta begrepp myntats redan i samband med 1947 års utredning.

Konsumenternas intresse, de handelsanställdas behov av deltid och småbutikerna

I utredningen konstaterades att affärstiderna på lördagar i stort sett verkade överensstämma ganska bra med konsumenternas önskemål och behov. Affärerna stängde undantagslöst tidigare än vad lagen tillät. Behovet av mjölk hade nu försvunnit som nödvändighet. Enligt en konsumentundersökning som utredningen låtit göra visade det sig att möjligheten att köpa blommor på sön- och helgdagar betraktades som viktigast. Blommorna betraktades som viktiga redan år 1919. Efter blommor kom livsmedel i allmänhet. Utredarna menade dock att det fanns anledning att tro:

att de önskemål som allmänheten har framställt om affärstiderna har påverkats i återhållande riktning av *inrotade vanor*.²⁸⁸

Man uppmärksammade samtidigt valmöjligheternas ökade betydelse:

²⁸⁵ Riksdagsdebatt 1956, andra kammaren. Herr Johansson (s), s. 33.

²⁸⁶ C-G Enskog (fp), Gördis Hörnlund (s), Gustaf Svensson (cp), samt Stina Gunne (hp).

²⁸⁷ Hjelm 2006, s. 254.

²⁸⁸ SOU 1965:38, s. 115. Min kursivering.

Allteftersom valmöjligheterna blir större för människorna, får de sannolikt också en mera bestämd uppfattning om hur de *i själva verket* vill ha det med affärstiderna²⁸⁹

Således var det nödvändigt att blicka framåt och olika konsumentkategorier ställdes mot varandra. Till exempel uppfattade man att ett växande antal åldringar med ökad köpkraft skulle få större problem med de långa avstånden till affären snarare än affärstidernas förläggning. För de förvärvsarbetande var dock problemet ett annat:

De förvärvsarbetande är däremot på ett helt annat sätt beroende av affärstiderna, framförallt av marginaltiderna efter arbetets slut. Detta beroende blir kännbart för allt fler hushåll allteftersom de gifta kvinnorna i ökad utsträckning ägnar sig åt förvärvsarbete.²⁹⁰

Nu var det inte längre de tidigare årens behov av vissa baslivsmedel som stod i fokus utan att många satte ”värde” på lördagshandeln:

från stimulans och rekreationssynpunkt och alltså har intresse av att kunna besöka affärerna också senare på dagen.²⁹¹

Samtidigt som Affärstidsutredningen kom med sitt betänkande höll Arbetstidskommittén på med sitt arbete, vilket skulle resultera i, dels 42,5 timmars arbetsvecka 1966 samt 40 timmarsvecka 1971. Affärstidsutredningen menade att eftersom utvecklingen gick mot arbetsfria lördagar kunde man räkna med:

ett stegrat intresse för kvällsöppet från de konsumenter som brukar resa bort över veckoslutet.²⁹²

När det gällde arbetets förläggning med avseende på tid, påpekade man att utvecklingen inom detaljhandeln gick mot en alltmer förenklad service, vilket innebar att detaljhandeln borde kunna erbjuda deltidsarbete åt allt fler gifta kvinnor och sålunda hävda sig väl i konkurrensen om dem.²⁹³ Likheten med framhävandet av deltidsarbetets betydelse i 1965 års långtidsutredning är tydlig. Här framhölls att alla tecken tydde på att deltidsformen blev allt vanligare inom detaljhandeln. De deltidsarbetande rekryterades ofta bland

befolkningskategorier, som i övrigt inte uppträder på arbetsmarknaden, t.ex. hemmafruar, som önskar några timmars förvärvsarbete om dagen, eller skolungdom, som hjälper till som varubud eller under julhandeln etc.²⁹⁴

I ett särskilt yttrande till utredningen framhöll dock direktören i Sveriges köpmannaförbund att nuvarande praxis på öppettidsområdet, dvs. möjligheten till

---

²⁸⁹ SOU 1965:38, s.115. Min kursivering.

²⁹⁰ SOU 1965:38, s.116.

²⁹¹ SOU 1965:38, s. 117.

²⁹² SOU 1965:38, s.177.

²⁹³ SOU 1965:38, s.75.

²⁹⁴ SOU 1966:10, s. 69.

öppet till klockan 20, inte utnyttjades i någon större utsträckning. Återigen togs rekryteringen upp. Det var viktigt att även för framtiden bevara:

sådana arbetsförhållanden inom detaljhandeln, att denna alltmer viktiga näringsgren blir i alla hänseenden attraktiv för framåtsträvande och välkvalificerad ungdom.²⁹⁵

Småbutikerna som problem eller som får svårigheter

Även Affärstidsutredningen gick på Varudistributionsutredningens linje från 1955 och pekade på småbutikerna som ett problem. En oförändrad affärstidslagstiftning skulle nämligen:

sannolikt bidra till att en del mindre bärkraftiga affärer, som annars skulle duka under i konkurrensen, kommer att kunna fortleva tills vidare.²⁹⁶

I och för sig, påpekade man, var det ett konsumentintresse att inte alla små affärer skulle försvinna, eftersom detta skulle försämra servicen.²⁹⁷ De främsta problemen för de små företagen var dock att affärsinnehavarna själva inte åtnjöt det skydd mot för lång arbetstid som de anställda hade i arbetstidens begränsning till 45 timmar i veckan.²⁹⁸

Problemet med de små företagen kunde således inte negligeras helt. Detta i kombination med hänsynen till de affärsanställdas behov av fritid ledde således till att utredningen inte föreslog ett upphävande av lagen. Däremot var det viktigt med en ny utformning. Utredningen föreslog således att den vanliga affärstiden alla vardagar fastslogs till 8-20 och att kommunerna fick besluta om utsträckning men inte begränsning av denna tid.²⁹⁹

1966 års proposition

I propositionen ansåg Svante Lundkvist (s)³⁰⁰, liksom utredarna, att en oförändrad lag skulle kunna komma att hindra att rationaliseringen drevs så långt som i och för sig skulle vara önskvärt.³⁰¹ Utvecklingen inom detaljhandeln innebar att de små företagen minskade i antal till förmån för de större enheterna och närhetsbutikerna. För de anställda var utvecklingen mot större enheter bra eftersom de då fick möjlighet att tillgodose sina intressen bättre. Dessutom kunde man

---

²⁹⁵ SOU 1965:38, s. 148. Särskilt yttranden av ledamoten Tord Brotaeus.

²⁹⁶ SOU 1965:38, s.126.

²⁹⁷ SOU 1965:38, s.126.

²⁹⁸ SOU 1965:38, s. 131.

²⁹⁹ SOU 1965:38, s. 138.

³⁰⁰ Konsultativt statsråd vid denna tidpunkt.

³⁰¹ Kungl. Majt:s proposition 1966, s. 47.

inom större enheter lättare fördela den obekväma arbetstiden så att den inte blev alltför betungande.³⁰²

I propositionen föreslogs att den nuvarande butikstängningslagen upphävdes och ersattes med en enklare och friare reglering av affärstiderna i en affärstidslag. Den vanliga affärstiden skulle sträckas ut till klockan 20 på vardagar. Kommunerna skulle för särskilt fall medge längre affärstid än den vanliga, dvs. genom ett särskilt dispensystem. Genom dispensererna tog således i praktiken det första steget mot fria affärstider. Den nya lagen skulle gälla fram till 1971. Lundkvist fastslog också, att på längre sikt talade mycket för att det skulle

vara bäst förenligt med konsumentens intresse om detaljhandeln finge bestämma affärstiderna utan hinder av lagbestämmelser.³⁰³

Samtidigt framhöll han deltidarbetet som något positivt:

I den mån en längre och framförallt en mer differentierad affärstid skapar ökat utrymme för deltidanställning inom detaljhandeln är det också en värdefull effekt av ett fritt system.³⁰⁴

Konsumenterna och de anställdas intressen

I riksdagsdebatten ansågs konsumentintresset vara representerat av de kvinnoförbund som yttrat sig i frågan. En ledamot, som även varit med i utredningen, menade att det var i första hand konsumentintresset de försökt att tillgodose i utredningen, med att man fördenskull inte velat bortse från de anställdas intressen.³⁰⁵ I en motion underströks att det fanns anledning att ifrågasätta värdet av en lag som nödvändiggjorde så många undantag. Dessutom skulle behovet av undantag öka eftersom ”i allt fler familjer båda makarna förvärsarbetar”.³⁰⁶ Detta framhölls också i ytterligare en motion:

den ökade förvärsintensiteten hos kvinnorna leder alltså till större behov av öppethållande under kvällstid³⁰⁷

Samtidigt omdefinierades nu konsumenten till ’familjen’:

Dessutom finns behov av öppethållande under söndagar för inköp av vissa större kapitalvaror-t.ex. bilar och möbler-där hela familjen kan vilja vara med vid inköpet.³⁰⁸

I en motion av folkpartiet framhölls att om regleringen av affärstiden togs bort skulle konkurrensen mellan företagen leda till att konsumentintressena blev bäst

---

³⁰² Kungl. Majt:s proposition 1966, s. 48.

³⁰³ Kungl. Majt:s proposition 1966, s. 47-48.

³⁰⁴ Kungl. Majt:s proposition 1966, s. 47-48.

³⁰⁵ Riksdagsdebatt 1966, andra kammaren. Fru Hörnlund (s), s.171.

³⁰⁶ Olsson & Wikberg 1966.

³⁰⁷ Mundebo m.fl. 1966.

³⁰⁸ Mundebo m.fl. 1966.

tillgodosedda. Här framhölls närhetsbutikernas betydelse för konsumenterna och inslaget av tvång var tydligt:

I och med att butikerna tvingas stänga tidigare på kvällen blir de konsumenterna som tvingas göra sina inköp på väg hem från sina arbeten tvungna att handla i centrumbutikerna eftersom de ofta inte hinner ut till närhetsbutikerna. En mer flexibel affärstid skulle i många fall gynna de små närhetsbutikerna.³⁰⁹

De handelsanställdas behov var inte ett problem. Återigen ansågs de vara skyddade genom arbetstidslagstiftningen och genom de fackliga organisationernas verksamhet.³¹⁰ Statsrådet Lundkvist hade tidigare benämnt deltidsanställningar som en ”värdefull effekt”. Även i riksdagsdebatten togs deltidsarbetet upp. En ledamot framhöll att man inte fick glömma

att arbetskraften i stor utsträckning utgöres av deltidsanställd personal, varav en del, som Ams framhåller, endast arbetar vid de tillfällen då belastningen är som störst inom detaljhandeln.³¹¹

Ledamoten fortsatte med att citera Ams:

En mer flexibel arbetstid torde ge bättre möjligheter för arbetsanställningar, som tillfredsställer såväl arbetsgivar- som arbetstagar-sidan.³¹²

Eftersom kvinnorna var i majoritet inom handelsyrkena fanns det i sammanhanget skäl att påpeka att ett ökat öppethållande av affärerna borde motsvaras av ett längre öppethållande av barnomsorgen.³¹³ Detta var första gången som det eventuellt ökade öppethållandet kopplades ihop med barnomsorg. Problemet med tillgång till barnomsorg skulle komma tillbaka senare.

Småföretagen

Som vi såg tidigare i detta kapitel stod småföretagen eller närhetsbutikerna i fokus i utredningar, motioner och i riksdagsdebatten. Två centerpartister menade att glesbygdernas och förorternas tillgång till närbelägna butiker var besvärligt nog. Det var därför:

att beklaga att den föreslagna lagstiftningen så hänsynslöst går på en linje som till sina verkningar uppenbarligen gynnar varuhusen och storkedjeföretagen och den butikutslagningspolitik som de med redan fruktansvärd framgång bedriver.³¹⁴

³⁰⁹ Mundebo m.fl.1966.

³¹⁰ Mundebo m.fl.1966.

³¹¹ Riksdagsdebatt 1966, andra kammaren. Fröken Wetterström (h), s.168.

³¹² Riksdagsdebatt 1966, andra kammaren. Fröken Wetterström (h), s.168.

³¹³ Riksdagsdebatt 1966, andra kammaren. Fru Hörnlund (s), s. 173.

³¹⁴ Nilsson & Carlsson 1966.

En av affärstidsutredarna, som även satt i riksdagen, menade att för affärer med ett mindre antal anställda och med en inte alltför stor omsättning skulle det bli svårt att plötsligt ställas inför ett tvång från allmänhetens och konkurrenternas sida om betydligt förlängt öppethållande.³¹⁵

Hon fortsatte med att referera till utredningar av Köpmannaförbundets företrädare, vilket påminner oss om den motionär som i början av seklet hänvisade till Handlarnas förening. En annan ledamot refererade till tidningen Köpmannen som hade framfört samma synpunkter som handelsanställda i sitt remissyttrande. I remissyttrandet sa man att

det inte finns något särskilt stort behov av ökat öppethållande vidare [...] att det är bra att man har föreslagit en fortsatt laglig reglering av affärstiderna.³¹⁶

En ledamot från högerpartiet menade i riksdagsdebatten att anledningen till att hon var anhängare av en fri konkurrens utan lagreglerad affärstid berodde i hög grad just på

omtanken om de mindre affärsföretagen, både de företag som är belägna på landsbygden och de som förekommer i tätorternas affärscentra.³¹⁷

I en motion från högerpartiet påpekades att de speciella problem som kunde uppstå för småbutiksinnehavaren inte skulle "överbetonas", bl.a. i beaktande av de möjligheter som fanns för dessa innehavare att variera affärstiderna.³¹⁸ Andra refererade till både utredningen och ministern som framhållit att personalkostnaderna kunde hållas nere genom att kompensera längre affärstid på kvällarna med att hålla stängt t.ex. vissa förmiddagar. På så sätt ansågs affärsinnehavarens totala arbetstid kunna begränsas.³¹⁹

Vi såg tidigare att man inom regleringsdiskursen ställt de ekonomiska motiven mot de sociala. En ledamot hänvisade till en tidigare debatt där det talats om att det var det "krassa företagmässiga ekonomiska tänkandet" som var utslagsgivande. Han underströk att ett sådant tänkande fanns, och det var mer utpräglat ju större företaget var.³²⁰ Här återkom också det moment som vi såg 1904 som visade på en skillnad mellan olika typer av service. Ledamoten jämförde med bankerna:

Det finns väl ingen lagstiftning som förbjuder bankerna att ha öppet på lördagar. Men icke förty har kravet på ökad fritid och styrkan hos de anställdas organisation lett till denna bankernas

---

³¹⁵ Riksdagsdebatt 1966, andra kammaren. Fru Hörnlund (s), s. 172.

³¹⁶ Riksdagsdebatt 1966, andra kammaren. Fru Skantz (s), s.177.

³¹⁷ Riksdagsdebatt 1966, andra kammaren. Fröken Wetterström (h), s.166.

³¹⁸ Wallmark & Hansson 1966.

³¹⁹ Wallmark & Hansson 1966, liknande argument i Mundebo 1966.

³²⁰ Riksdagsdebatt 1966, andra kammaren. Herr Hyltander (fp), s.181.

bristande service, som är mycket kännbar för vissa grupper i samhället.³²¹

Rationalisering av detaljhandeln var fortfarande ett centralt moment. I en motion från högerpartiet påpekades att det föreslagna regleringssystemet i propositionen var en ”konkurrens- och utvecklingshämmande faktor” till stor nackdel för detaljhandels drift- och investeringsplanering:

Mot bakgrund härav kan ett rationalitetskrav uppställas som talar för en omedelbar övergång till ett system med fria affärstider.³²²

Riksdagen biföll propositionen och ytterligare ett steg mot en avreglering togs således genom 1966 års beslut.

Affärstidsutredningen 1970

1970 tillsattes en Affärstidskommitté för att återigen utreda frågan. I direktivet till utredningen påpekade handelsminister Gunnar Lange (s):

Från konsumenthåll har skäl åberopats som talar för att affärstiden lämnas helt fri. Häremot bör ställas de olägenheter som kan befaras uppkomma för affärsanställda och småföretagare om regleringen upphör.³²³

Kommittén bestod av regeringsrådet Åke Martenius, direktören i Turitz och Co Paul Brundin, direktören i Kooperativa förbundet Kurt Lindfors, förbundsordföranden i Handels Erik Magnusson, samt vice vd i Sveriges köpmannaförbund Bengt Sundewall. Kommittén angav bland annat två motiv till att slopa regleringen av affärstiderna. Dels hade systemet med dispenser, som infördes under slutet av 1960-talet, lett till att kommunerna behandlat drygt 14 000 dispensansökningar mellan 1967 och 1970. Prövningen av dispensärendena ansågs ha orsakat ett betydande arbete för de kommunala myndigheterna. Dessutom upprepades nu det tidigare momentet om den ’stigande förvärvsintensiteten hos gifta kvinnor’.³²⁴

Storstadsproblemet, de förvärvsarbetande kvinnorna och jämlikheten

Behovet av längre öppettider betraktades återigen som ett storstadsfenomen. Utredningen fastslog att intresset för förlängt öppethållande främst hade varit koncentrerat till Stockholm med omgivningar. Dessutom hade remissvaren kommit från organ mestadels lokaliserade till Stockholm. Detta hade således påverkat ut-

³²¹ Riksdagsdebatt 1966, andra kammaren. Herr Hyltander (fp), s.181.

³²² Wallmark & Hansson 1966.

³²³ SOU 1971:33, s. 10. Direktivet till 1970 års affärstidskommitté.

³²⁴ SOU 1971:33, s.106-7.

redningens undersökningar som var ”väl ägnade att belysa storstadsförhållanden”.³²⁵ Utredningen talade om

omständigheter såsom de speciella tidsgeografiska förutsättningarna i stora städer.³²⁶

Ett moment som vi känner igen från 1966 var konsumentens snarare än den handelsarbetandes fritid och kopplingen till konsumtion:

koncentrationen av fritid till veckoslutet skapar behov hos konsumenterna av väl differentierade öppethållandetider.³²⁷

I riksdagsdebatten definierades ett hushåll där båda makarna arbetade både som ”en minoritet” och som ”stora konsumentgrupper”:

För stora konsumentgrupper är ett utökat öppethållande väsentligt. Enföräldershushåll och sådana hushåll där båda makarna arbetar hade redan 1963 ett intresse av ett utökat öppethållande av affärerna. Detta var alltså för tio år sedan, och det är väl inget tvivel om att den andelen har ökat i takt med samhällsutvecklingen i storstaden. Man kan säga att det här är inte en majoritet. Nej, men det är en stor minoritet, och vi brukar väl försöka utforma samhället så, att vi tar hänsyn också till behoven och önskemålen hos minoriteter. [...] Det gäller alltså att underlätta den gifta kvinnans förvärvsarbete, och det är en utveckling i jämlikhetsriktning.³²⁸

Ett nytt tecken här var jämlikheten. Det tyder på ett beroendeförhållande till den jämlikhetsdiskurs som formerades under denna period, en diskurs som senare kom att benämnas ’jämställdhet’.

De handelsanställda och deltiden

Utredningen poängterade visserligen att behovet av skydd för anställda och företagare inom handeln stod mot konsumenternas behov av mera differentierade öppethållandetider, men tillade att jämfört med andra arbetstagargrupper hade de handelsanställda ett högt obekvämlighetstillägg, som fyllde den dubbla funktionen att garantera arbetstagaren god kompensation för dennes arbetsinsats under obekväm arbetstid och verka starkt återhållande på företagen när det gäller att hålla öppet under sådan tid.³²⁹

Utredarna framhöll att ett framtida öppethållande under obekväm arbetstid skulle komma att:

beröra endast en ringa del av de i detaljhandeln anställda. Den begränsade andel av detaljhandelsföretagen, som av regleringen hindras att vidga sitt öppethållande och som för den händelse re-

³²⁵ SOU 1971:33, s. 11.

³²⁶ SOU 1971:33 s.107

³²⁷ SOU 1971:33 s.107

³²⁸ Riksdagsdebatt 1971, Herr Romanus (fp), s. 35.

³²⁹ SOU 1971:33, s.107.

gleringen upphör kan väntas hålla öppet under obekvämt arbetstid, kommer i huvudsak att bestå av större företag, som har goda möjligheter att fördela arbetstiden så att den obekväma delen inte blir så betungande.³³⁰

Föreställningen om de stora företagens möjligheter till bra förläggning av arbetstiden ur arbetstagarnas perspektiv känner vi igen från 1966 års proposition. Samtidigt fanns det en stor grupp som arbetade deltid inom handeln. I utredningen antogs att dessa anställda

inte har något emot att för god ersättning arbeta på i kollektivavtalens mening obekvämt tid, eftersom de ändå har skäl att välja att arbeta vid dessa tider exempelvis för att barnpassning hindrar dem från att ta förvärvsarbete under vanlig arbetstid.³³¹

Samtidigt, i 1970 års långtidsutredning framfördes motivet till den ökande andelen deltidsanställda inom handeln som ett led i strävandena från handelns sida att utjämna belastningsvariationerna.³³²

Samtidigt som en grupp av kvinnor skulle inkluderas på arbetsmarknaden exkluderades två andra grupper från att ingå i en arbetsmarknadsregim som byggde på tillsvidareanställning, heltid och bekväm arbetstid; de handelsanställda samt de enskilda småföretagarna och deras medhjälpare. Men, konstaterade utredningen, det var inte rimligt att låta dessa

ganska begränsade gruppers intressen [...] stå i vägen för utvecklingen.³³³

Vid denna tidpunkt kan vi se hur konflikten mellan reglering och fria tider för Handels del upplöstes. I ett särskilt yttrande till utredningen framhöll Handels ordförande Erik Magnusson att han helst hade sett en lagskärpning av kommunernas möjligheter till dispensgivning, men att detta var orealistiskt:

Det finns nämligen idag på sina håll ett stegrad intresse för ett anorlunda öppethållande och med hänsyn till att handeln är en servicenäring kan de av vissa konsumentgrupper framförda önskemålen icke negligeras.³³⁴

I en reservation av vice vd:n i Sveriges Köpmannaförbund framhölls att ett fritt öppethållande på söndagarna skulle leda till att ett mycket stort antal butiker av konkurrensskäl skulle anse sig vara tvingade att hålla öppet. Därvid skulle vissa försäljningsställen utöva en viss attraktionskraft på konsumenterna, ofta förstärkt genom "jippon" av olika slag.³³⁵ Dessutom framhölls återigen problemet med rekrytering av personal på grund av arbetstidernas förläggning:

³³⁰ SOU 1971:33, s.107.

³³¹ SOU 1971:33, s.107.

³³² SOU 1971:14, s. 29, bilaga.

³³³ SOU 1971:33, s.108.

³³⁴ SOU 1971:33, s. 109. Särskilt yttrande av herr Magnusson.

³³⁵ SOU 1971:33, s. 112. Reservation av herr Sundewall.

För detaljhandeln skulle ett fritt öppethållande öka svårigheterna att rekrytera kunnig och duktig ungdom till butikerna.³³⁶

Riksdagsdebatten 1971

Till skillnad från åren 1948, 1956 och 1966 lades ingen proposition fram utan handelsminister Kjell-Olof Feldt (s) anmälde till riksdagen att regeringen funnit ”övervägande skäl” tala för att affärstidsregleringen skulle upphöra.³³⁷ ”Betydelsefulla myndigheter” som näringsfrihetsombudsmannen, statens pris- och kartellnämnd, statens konsumentråd, samt KF, LO och TCO, ansågs vara positiva till att regleringen slopades. Dessa organisationer ansågs föra konsumenternas talan. Utskottet ville också påpeka att det var en väsentlig serviceförbättring för konsumenterna om de fick tillfälle till inköp också på söndagarna. Återigen påpekades att behovet hade ökat inte minst till följd av att andelen förvärvsarbetande kvinnor ökade.³³⁸

Barnomsorg och deltid

I en motion återkom barnomsorgs- och deltidspenningen. Förutom priser och problem för kommunerna med avseende på ökat öppethållande av daghemmen, var också ett ökat utnyttjande av tillfälligt deltidsanställda att förvänta. Det ansågs knappast vara ett mål för samhället att låta kvinnorna, som utgjorde den överväldigande majoriteten av deltidsanställda inom handeln, utnyttjas på de sämsta tiderna med de sämsta förmånerna.³³⁹

I en annan motion ställdes frågan om samhället kunde klara sin service gentemot de handelsanställda med söndagsöppen barnomsorg.³⁴⁰ Andra menade att det redan förekom tillräckligt stora besvärligheter att tillgodose de handelsanställdas behov av barntillsyn.³⁴¹

I en annan motion framhölls, förutom risken för ökade kostnader, att deltidstillsättningarna skulle komma att öka väsentligt eftersom det hade visat sig att allt fler större varuhus satt i system att anställa deltidstillsättning med ett arbetstidsmått understigande 18 timmar per vecka. Dessa anställda skulle inte omfattas av avtalsenliga försäkringar eller arbetslöshetsförsäkringen.³⁴²

I riksdagsdebatten menade en ledamot att det var ”skrämmande” hur arbetsgivarna utnyttjade personalen, vars genomsnittliga timtid låg på 11 timmar i veckan. Detta antal timmar var precis det antal som man behövde erbjuda dem utan att behöva betala sociala avgifter. Ledamoten frågade sig om man strävade efter

³³⁶ SOU 1971:33, s. 113. Reservation av herr Sundewall.

³³⁷ Näringsutskottet 1971.

³³⁸ Näringsutskottet 1971, s.5-9.

³³⁹ Theorin m.fl. 1971, s.2-4.

³⁴⁰ Petersson & Bengtsson 1971,s. 3-5.

³⁴¹ Pettersson m.fl. 1971, s.11-15.

³⁴² Nordlander m.fl.1971.,s.8-10.

att ha en personal som man överhuvudtaget inte behövde ha några kostnader för på den sociala sidan.³⁴³ När det gällde deltidsarbetet befarade en ledamot att antalet deltidsanställda inom handeln som inte åtnjöt skydd genom vare sig kollektiva försäkringar eller andra försäkringar skulle öka.³⁴⁴

En ledamot menade att man

måste räkna med att butikspersonalens arbetsförhållanden kommer att försämrats, något som vi finner orimligt i en tid då man i övrigt vidtar åtgärder för att förbättra tjänstgöringsförhållandena.³⁴⁵

Kritiken tillbakavisades med hjälp av tidigare moment från den fria affärstidsdiskursen. En ledamot menade att man inte var ute efter att göra de handelsanställdas arbetstid längre. Det var också en fara som de fackliga organisationerna kunde avvärja mycket bra. Det fanns för övrigt stora grupper i samhället, speciellt i serviceyrkena, som redan nu hade söndagsarbete, men ingen hade velat avskaffa det arbetet.³⁴⁶

Det var också bra med ökade möjligheter till deltidsanställningar. Deltid framställdes återigen som något positivt:

Om man anser att det är rimligt att även människor, som inte kan arbeta heltid, skall ha en möjlighet att hålla kontakt med arbetsmarknaden är detta ett skäl för avskaffande av lagen.³⁴⁷

Om det fanns farhågor för att deltidssystemet skulle komma att missbrukas fick man göra deltidsarbetet mera ”konkurrenskraftigt” och stärka deltidsarbetets ställning. Dessutom:

Om familjesituationen är sådan att inte båda föräldrarna vill eller kan arbeta heltid därför att man inte har barntillsynen ordnad, är det väl bättre att få möjlighet till deltidsarbete än att inte få någon möjlighet alls.³⁴⁸

Här blev således bristen på barnomsorgsplatser ett argument *för* deltidsarbete, medan det i regleringsdiskursen användes som argument *mot* söndagsöppet. Det är värt att notera att föreställningen om det fördelaktiga deltidsarbetet liknar den som kommer att föras av Handels i mitten av 1970-talet; det vill säga deltidsarbetet uppfattas som det enda och bästa alternativet på grund av brister i t.ex. barntillsynen.³⁴⁹

Näringsutskottet återkom till det tidigare momentet att de stora företagen kunde förlägga arbetstiden på ett sådant sätt att andelen obekvämt arbetstid för varje anställd blev ringa.³⁵⁰ Till detta bidrog ”de goda möjligheter som finns att utnytt-

---

³⁴³ Riksdagsdebatt 1971, Herr Andersson (fp), s.75.

³⁴⁴ Riksdagsdebatt 1971, Herr Hallgren (vpk), s. 29.

³⁴⁵ Riksdagsdebatt 1971, Herr Torwald (c), s.45-46.

³⁴⁶ Riksdagsdebatt 1971, Herr Svanberg (s), s. 88.

³⁴⁷ Riksdagsdebatt 1971, Herr Romanus (fp), s. 35.

³⁴⁸ Riksdagsdebatt 1971, Herr Romanus (fp), s. 35.

³⁴⁹ Jonsson 2004, s. 14.

³⁵⁰ Näringsutskottet 1971.

ja deltidsanställd arbetskraft”. Eftersom de anställda inte själva begärde någon specialreglering fanns det ingen anledning att vidmakthålla en sådan, så mycket mindre som motsvarande särbestämmelser saknades för annan personal inom servicenäringarna med ofördelaktiga arbetsförhållanden.³⁵¹

Rekryteringsproblemet

I en motion framhölls de handelsanställda och att det inom handeln fanns en mycket stor kår av välutbildat yrkesfolk, som var en tillgång för konsumenten för råd och upplysningar om olika varors kvalitet. Man menade att dessa välutbildade skulle få svårt att stanna kvar i en bransch, med ”synnerligen obekväma arbetstider”.³⁵²

I ytterligare en motion framhölls också att ett ökat öppethållande skulle innebära avsevärda personalpolitiska problem och svårigheter med personalrekryteringen. Detta eftersom det ansågs mindre lämpligt att använda deltidsanställda ”med dålig yrkeskunnighet”, ett moment som kan spåras tillbaka till riksdagsdebatten 1956.³⁵³

I riksdagsdebatten framhölls att det hade funnits en allmän diskussion om att personalrekryteringsfrågan var lätt att klara med ett ökat öppethållande, eftersom det fanns så många hemmafruar som ville arbeta på söndagarna:

Också jag tror att det är tämligen lätt att få hemmafruarna att göra det. Men jag frågar mig om det är vad vi strävar efter idag. Skall inte även de handelsanställda ha möjligheter att planera sina söndagar tillsammans med familjen?³⁵⁴

En ledamot hävdade dock att det var svårt att rekrytera:

vi vet också att handeln redan idag har rekryteringsproblem och hög omsättning av personal. Är det någon som tror att dessa problem rättas till om arbetstidsutläggningen riskerar att bli än obekvämare?³⁵⁵

De stora och små företagen

Även 1971 diskuterades motsättningarna mellan de stora och små företagen. I en motion hävdades att utredningens förslag inte baserade sig på säkert underlag av konsumenternas behov och anspråk utan snarare på ”detaljhandelns intresse av ett bättre konkurrensmedel”, som skulle komma att gynna ”de stora och starka företagen”.³⁵⁶

---

³⁵¹ Näringsutskottet 1971.

³⁵² Petersson & Bengtsson 1971, s.3-5.

³⁵³ Börjesson 1971, s. 5-7.

³⁵⁴ Riksdagsdebatt 1971, Herr Andersson (fp), s. 75.

³⁵⁵ Riksdagsdebatt 1971, Herr Pettersson i Malmö (s), s. 83.

³⁵⁶ Theorin m.fl. 1971.

I ett antal andra motioner ansågs att de ekonomiska och sociala effekterna skulle bli alltför stora om man tog bort lagen. Det påpekades visserligen att vissa konsumenters intressen skulle främjas genom att de t.ex. kunde förlägga sina inköp till söndagar, men å andra sidan skulle konsumenterna förlora då nedläggningar av de mindre butikerna var att vänta.³⁵⁷

Enligt Näringsutskottet kunde dock små närhetsbutiker snarare få bättre möjligheter att hävda sig i konkurrensen med stora enheter. Av familjeföretagen torde många inte reflektera på att utsträcka sin öppethållning. De som gjorde det kunde å andra sidan stimuleras av konkurrensfördelar som uppvägsde olägenheterna i fråga om arbetstiden. Den nämnd som skulle tillsättas för att följa och bedöma utvecklingen borde enligt utskottet bli ett effektivt instrument för att uppåra och påtala eventuella negativa följder.³⁵⁸

Under perioden efter andra världskriget konsoliderades således den fria affärstidsdiskursen och efter tre utredningar; Varudistributionsutredningen 1955, Affärstidsutredningen 1965 och Affärstidsutredningen 1971 togs beslut om en avreglering 1971. Konsumenterna definierades som 'förvärvsarbetande husmödrar' och senare 'förvärvsarbetande kvinnor'. Rationaliserings- och jämlikhetsdiskursen att påverka den fria affärstidsdiskursen. Männen var dock osynliga både som konsumenter och som handelsarbetande, dock nämndes vid ett tillfälle 'familjen' som konsument. Som Waldemarson (1998) påpekar var det ingen som i likställighetens namn kom på idén att det borde vara både mäns och kvinnors skyldighet och rättighet att handla hem middagsmaten.³⁵⁹

Problemet var att den förvärvsarbetande husmodern och kvinnan inte kunde förena arbete och inköp. Konsumentens behov skulle också kartläggas rationellt och forskning och upplysning till konsumenten var centrala delar. Många konsumenter ansågs betrakta öppettiderna som snäva och tidigare utredningar åberopades. När en undersökning visade att konsumenterna var relativt nöjda med de existerande tiderna tolkades detta som en effekt av "inrotade vanor" och att konsumenterna "i själva verket" ville något annat.

Dessutom flyttades nu också fokus från basbehov som mjölk, frukt och blommor till konsumtion som rekreation och stimulans. Eftersom arbetstiden förkortats genom den arbetsfria lördagen räknade man också med att konsumenterna skulle resa bort och således behövde handla senare på de övriga kvällarna. Behovet av fritid flyttades således från den handelsarbetande till konsumenten. Eftersom konsumenten definierades som kvinna blev det också kvinnoförbund som till en början fick representera konsumentintresset. Detta kompletterades dock senare med "betydelsefulla myndigheter". Inom bägge diskurser betraktades konsumentens behov av fria affärstider som ett storstadsbehov.

Regleringsdiskursens fokus låg på de handelsanställda och småföretagarnas behov och intressen medan den fria affärstidsdiskursen hänvisade till att de handelsanställdas arbetstid reglerades genom arbetstidslagstiftningen. Det var dessutom inte en fråga om förlängning utan annan förläggning. Inom den fria affärs-

---

³⁵⁷ Andersson m.fl. 1971; Börjesson m.fl. 1971; Komstedt & Werner 1971.

³⁵⁸ Näringsutskottet 1971, s. 5-9.

³⁵⁹ Waldemarson 1998, s. 152.

tidsdiskursen ville man dessutom till en början rationalisera bort de små butikerna. För den anställde var det nämligen bättre med stora enheter med organiserad personal. I ett senare skede lyftes dock vikten av 'närhetsbutiker' och 'servicebutiker' fram. Det problem som påtalades inom regleringsdiskursen, dvs. att de som arbetade här inte omfattades av arbetstidsregleringen, "löstes" inom den fria affärstidsdiskursen med att dessa butiker kunde stänga när det fanns mindre kundtillströmning.

Butikspersonalen betraktades som viktig men de ansågs inte ha obekvämt arbetstid. Deltid lyftes fram som en möjlighet eftersom barnpassning hindrade kvinnorna från att jobba under vanlig tid. Deltid var också ett sätt att hålla kontakt med arbetsmarknaden. De handelsanställda kompengades dessutom med ett högt obekvämetstillägg. Dessutom ansågs det endast vara en ringa del av de anställda som berördes. Regleringsdiskursen riktade in sig på problemet med deltid och rekrytering. Den tidigare uppfattningen att de handelsanställda borde göra annat på kvällar och helger än att arbeta återkom. Från den tidigare perioden hade problemet bytt karaktär; det var nu inte längre längden på arbetstiden som var ett problem, utan förläggningen av arbetstiden till deltid. Däremot skulle man kunna säga att, trots en arbetstidsförkortning, betraktades konsumentens långa arbetsdagar som ett problem eftersom de inte hann med att utföra sina inköp.

Kapitel 6. Från krav på återreglering till hegemoni 1975-1991

Fram till 1970-talets början hade den ekonomiska politiken och arbetsmarknadspolitikerna fungerat väl när det gällde tillväxt, rationalisering och strukturomvandling. I slutet av 1960-talet kom dock olika sociala rörelser att ifrågasätta bl.a. arbetsmarknadspolitikerna och dess betoning på rörlighet och flexibilitet. Internationellt och i Sverige växte också kraven på ytterligare demokratisering av samhället när det gällde utbildningsväsendet och arbetslivet. Under 1970-talet kom regleringar inom ett flertal av arbetslivets områden, bl.a. Lagen om anställningsskydd 1973 och Medbestämmandelagen 1976. Som jag nämnde i kapitel 2 kom detaljhandelns omvandling att kritiseras ur ett flertal perspektiv vid den här tidpunkten och det är i denna tid av radikaliserings av arbetsmarknadsrelationerna som regleringsdiskursen åter gör sig gällande.

I samband med att affärstiderna släpptes fria hade handelsminister Feldt tillkallat en affärstidsnämnd med uppdrag att följa utvecklingen på området och undersöka verkningarna för konsumenterna och handelsanställda. Innan nämnden var klar med sitt arbete kom dock en återreglering att förordas i ett antal motioner.

Nu, till skillnad från i början av seklet, problematiserades både konsumentintresset och de handelsanställdas situation. Konsumenten ansågs vara lurad till att handla på söndagar:

Ingen utredning eller undersökning har hittills kunnat bevisa att det finns ett behov av att ha öppet på sön- och helgdagar. Lättare är det att bevisa att det är de kommersiella intressena som är avgörande. Genom lockpriser, extraerbjudanden och andra marknadsjippon luras vi att handla på söndagar. På det sättet skapas ett ”konsumentbehov” som sedan används som motivering för fortsatt öppethållande.³⁶⁰

I en annan motion poängterades att redan när affärstidslagen avskaffades år 1971 förelåg från många håll starka betänkligheter och farhågor beträffande konsekvenserna. Erfarenheterna från de gångna åren hade visat att dessa farhågor var befogade. De handelsanställdas arbetsförhållanden hade försämrats och koncentrationen inom handeln påskyndats:

utvecklingen har visat att det aldrig borde blivit fritt fram för ett öppethållande som endast gynnar ägarna av stormarknader, varuhus och stora livsmedelshallar.³⁶¹

I ytterligare en motion talades det om att

småbutikerna slås nu ut på löpande band. Dessa, i de flesta fall små familjeföretag, har ingen möjlighet att bära vare sig de ökade kostnader eller den ökande arbetsinsats som ett öppethållande alla veckans sju dagar innebär.³⁶²

Samtidigt återfanns talet om koncentrationen av detaljhandeln också i Distributionsutredningen. Utredningen var kritisk till koncentrationen av handeln i rumslig bemärkelse och menade att den var menlig för vissa konsumenter. Därför ville man begränsa en struktur bestående uteslutande av storbutiker. Trots detta inlån från regleringsdiskursen framhölls dock ändå vikten av hushållens

behov av att kunna handla på tider då inköparen inte är bunden av förvärvsarbete.³⁶³

I ytterligare en motion framhölls att diskussionen kring affärernas öppethållande under obekvämt arbetstid, särskilt då helgdagar och helgdagsaftnar, under senaste tiden varit intensiv.³⁶⁴ Opinionen mot söndagsöppet beskrevs som ”mycket stark”. Med tanke på att de anställdas synpunkter hade fått stöd från allt ”bredare folkgrupper” borde inte införandet av en lag mot helgdagsöppet fördröjas.³⁶⁵

---

³⁶⁰ Nordlander 1975.

³⁶¹ Olsson m.fl. 1975.

³⁶² Gustafsson 1975.

³⁶³ SOU 1975:69, s.276-77.

³⁶⁴ Fransson m.fl. 1975.

³⁶⁵ Fransson m.fl. 1975.

Näringsutskottet medgav att flera skäl talade för en reglering av butikernas öppethållande i någon form. Utskottet förutsatte att den kommande affärstidsutredningen nog skulle pröva detta alternativ och därvid bl.a. överväga frågan om de fackliga organisationernas inflytande på området. Utskottet var dock inte berett att förorda något ställningstagande av riksdagen till förmån för en på visst sätt utformad affärstidsreglering.³⁶⁶

I riksdagsdebatten lades återigen förslag fram om en reglering av affärstiderna, där en ledamot ansåg att det låg en fara i att förlänga provotiden, eftersom konsumenterna då anpassade sig till det ökade öppethållandet. Närbutikerna kunde inte hänga med i konkurrensen. Dessutom ledde det ökande öppethållandet till otillfredsställande arbetstider för de anställda, och de deltidsarbetande drabbades först av rationaliseringar och permitteringar. Korta arbetstider blev ännu kortare.³⁶⁷ Ytterligare en ledamot menade att det framkommit missnöje med det nuvarande förhållandet ”ganska starkt från de anställda och från mindre butiksinnehavare, som säger att de inte kan vara med i konkurrensen när både stora varuhus och många småbutiker har förlängt öppethållande.”³⁶⁸ En försvarare av de fria tiderna menade att ”massor av hushåll är beroende av att ha färsk mjölk hemma”³⁶⁹, ett moment som vi inte sett sedan 1948.

Affärstidsnämnden 1975

Deltagare i Affärstidsnämnden var affärsbiträdet Margareta Anto, riksdagsledamot Fritz Börjesson (c), generaldirektör Åke Englund (SPK), riksdagsledamot Anna Lisa Lewén-Eliasson (s), förbundsordföranden i HTF Harald Lindholm, ordföranden i Handels Erik Magnusson, riksdagsledamot Gabriel Romanus (fp) samt ombudsman Stig-Olov Viberg från Handels. Till sekreterare utsågs byråchefen vid Statens Pris- och Kartellnämnd (SPK) Åke Hallman. SPK hade för övrigt 1971 uttalat sig för ett frisläppande av affärstiderna. Nämnden konstaterade att det förekom betydande skillnader mellan olika orter i frekvensen söndagsöppethållande. Nämnden kunde dock inte hitta några samband mellan å ena sidan frekvensen öppethållande och å andra sidan befolkningsstruktur, förvärvsintensitet och näringslivsstruktur. En slutsats blev således att:

Mot bakgrund av de analyser som gjorts av de lokala olikheterna i söndagsöppethållandet kan konstateras att öppethållandet på olika orter inte bestäms av entydiga och allmängiltiga motiv.³⁷⁰

Det verkade således som om det fanns betydande lokala variationer. När det gällde den jämförelsevisa höga frekvensen söndagsöppna butiker i t.ex. Sunds-

---

³⁶⁶ Näringsutskottet 1975.

³⁶⁷ Riksdagsdebatt 1975, Nordlander (vpk), s. 88-89.

³⁶⁸ Riksdagsdebatt 1975, Börjesson (c), s. 93.

³⁶⁹ Riksdagsdebatt 1975, Herr Ahlmark (fp), s. 95.

³⁷⁰ Affärstidsnämnden 1975, s.18.

vall angavs den bidragande orsaken vara det kontinuerliga söndagsöppethållande som bedrevs av Ikea.³⁷¹

De som arbetade på söndagar benämndes de ”speciella” eller de ”särskilda söndagsstyrkorna”. Dessa styrkor bestod till 85 procent av kvinnor, huvuddelen av vilka var ”hemarbetande” eller ”studerande”.³⁷² Som vi sett i tidigare debatter hade rekryteringen av personal diskuterats tidigare. Affärstidsnämnden fastslog nu att möjligheterna att externt rekrytera personal för arbete under förlängt öppethållande bedömdes av såväl varuhusledningarna som fackklubbarna ”i flertalet fall som goda eller mycket goda”.³⁷³ En majoritet av fackklubbarna ansågs vara positiva eller inte ha någon särskild uppfattning om de ”speciella söndagsstyrkorna”. Dessa positiva attityder motiverades vanligen med att den ordinarie personalen, genom förekomsten av dessa personalstyrkor, gavs möjlighet att slippa arbeta på söndagar eller under förlängt öppethållande på vardagar.³⁷⁴ Tidigare hade vi kunnat se en polarisering i debatten mellan förvärvsarbetande kvinnor som konsumenter och de handelsanställda kvinnorna. Nu blev det också tydligt med en uppdelning på arbetsplatsen mellan de tillfälliga och de permanenta. Den diskussion om kärna och periferi på arbetsmarknaden och inom organisationer som skulle uppstå på 1980-talet fanns således redan vid den här tidpunkten.

Det fanns dock även negativa attityder till de särskilda arbetsstyrkorna. Enligt Affärstidsnämnden ansåg vissa fackklubbar att dessa hade förmånliga lönevillkor” och ”åkte snålskjuts på den fackliga organisationens förhandlingsresultat.” Dessutom återkom momentet från tidigare år om att söndagsstyrkorna hade bristande yrkeskunskap. Detta sågs som ett problem för den ordinarie personalen, som fick ta emot onödigt många klagomål från kunderna.³⁷⁵

Affärstidsnämnden förordade att öppethållandetiden återigen skulle regleras genom lag. Motiven till detta var bl.a. det ökade öppethållandet på söndagar, att den fast heltidsanställda personalens andel av all butikstid minskat väsentligt, och att endast ett obetydligt antal av alla konsumenter förklarat att de inte kunnat göra sina inköp på vardagar.³⁷⁶ En reservation av tre ledamöter framfördes dock, där det ökade öppethållandet sågs som ett uttryck för konsumenternas påverkan på detaljhandeln att tillämpa de affärstider som tedde sig mest lämpliga för konsumenterna. Dessutom var det inte nämndens uppgift att ta ställning till huruvida affärstiderna skulle bli föremål för reglering.³⁷⁷

Lewén-Eliasson, som även satt som ordförande i den pågående Distributionsutredningen, menade att det utan tvekan var ett problem med de mer eller mindre tillfälligt anställda. De uppnådde inte den minimigräns för anställningstid per vecka som gav de sociala förmåner som den fast anställda arbetskraften hade. Å andra sidan, om det skulle vara möjligt att upprätthålla och till och med nyetable-

³⁷¹ Affärstidsnämnden 1975, s. 18.

³⁷² Affärstidsnämnden 1975, s. 21.

³⁷³ Affärstidsnämnden 1975, s. 21.

³⁷⁴ Affärstidsnämnden 1975, s. 24.

³⁷⁵ Affärstidsnämnden 1975, s. 24.

³⁷⁶ Affärstidsnämnden 1975, s. 45.

³⁷⁷ Affärstidsnämnden 1975, s.47.

ra s.k. närhetsbutiker, var dessa butiker tvungna att ha öppettider som anpassades till konsumenternas arbetstider. Detta förutsatte en ”flexibilitet som svårigen kunde förenas med ett strikt regelsystem”.³⁷⁸ Här sågs alltså själva förekomsten av fria affärstider som en förutsättning för småbutikernas framväxt, medan dessa butiker tidigare hade betraktats som ett problem som skulle rationaliseras bort med hjälp av samma fria tider.

Affärstidskommittén 1975

I direktivet till 1975 års Affärstidskommitté framhöll handelsminister Feldt att efter Affärstidsnämndens utredning skulle ytterligare en utredning analysera nämndens utredningsmaterial och anvisa eventuella åtgärder.³⁷⁹ Deltagare i utredningen blev återigen generaldirektör Åke Englund, riksdagsledamot Fritz Börjesson (c), samt riksdagsledamot Gabriel Romanus (fp). Nya ledamöter jämfört med affärstidsnämnden blev riksdagsledamot Anita Gradin (s), ordföranden i Handels Karl-Åke Granlund, direktören i KF Sven E Johansson, kommunalrådet Ulla Sandell (s) samt direktör Bengt Sundewall, Köpmannaförbundet. Sekreterare blev återigen Åke Hallman. 1976 tillsatte den nya borgerliga regeringen ytterligare två ledamöter, riksdagsledamot Sven Svensson (m) och avdelningschef Marianne Wahlberg. Hjelm refererar till Handels ordförande som menade att regeringen tog in ytterligare två deltagare för att få balans i utredningen.³⁸⁰

Betänkandet kom att bli det första där utredarna var helt oeniga i sina slutsatser. Tidigare hade visserligen reservationer eller särskilda yttranden tillfogats som gick emot majoritetens förslag, men i 1977 års utredning förordade fem ledamöter en reglering av affärstiderna på såväl vardagar som söndagar, en ledamot var för fria affärstider på vardagar men reglering på söndagar, medan fyra ledamöter förordade fria affärstider. Således präglades utredningen av moment från bägge diskurser. Inom regleringsdiskursen menade man att mycket talade för att de lokala skillnaderna i butikernas öppethållande inte återspeglade konsumenternas eventuella intresse av att kunna handla på olika tider utan var ett resultat av lokala konkurrenssituationer:

I denna konkurrens finns uppenbara risker för att de handelsanställdas intresse av god arbetsmiljö och i övrigt rimliga arbetsförhållanden kommer i kläm.³⁸¹

Utredarna hänvisade till Handelsanställdas förbund som bland annat framhållit att butikernas möjligheter att fritt disponera sitt öppethållande lett till svårigheter för de anställda att rationellt planera för en fritid tillsammans med övriga familjemedlemmar, vänner och bekanta.³⁸² Man hänvisade till att socialdemokraterna och Socialdemokraternas kvinnoförbund, liksom LO, hade diskuterat en återgång

³⁷⁸ Affärstidsnämnden 1975, s.49

³⁷⁹ SOU 1977:72, s. 15.

³⁸⁰ Hjelm 2006, s. 269.

³⁸¹ SOU 1977:72, s. 129.

³⁸² SOU 1977:72, s. 129.

till reglering på sina kongresser. Utredarna refererade även till de särskilda söndagsstyrkorna och att den fasta personalen fick svara på klagomål från kunder som gjort sina inköp på söndagen, vilket vi känner igen från Affärstidsnämndens rapport.³⁸³ Utredarna refererade också till arbetsmiljöforskaren Bertil Gardell som gjort en undersökning av de negativa effekterna av förskjutna arbetstider.³⁸⁴

Det var Köpmannaförbundets direktör Sundewall som var för fria affärstider på vardagar och samtidigt för en reglering på söndagar. Han hänvisade till en undersökning av köpmännens inställning i frågan som utförts av Handelns utredningsinstitut och som visade att en stor majoritet av förbundets medlemmar förordade en reglering på söndagar. Sundewall menade att det internationellt ansågs finnas ett samband mellan affärstidsregleringar och arbetstidsförhållanden för innehavare av småbutiker med inga eller få anställda.³⁸⁵

Inom den fria affärstidsdiskursen framhölls dock som tidigare konsumenten och framförallt de förvärvsarbetande konsumenterna:

Familjernas och de enskilda hushållens livsmönster förutsätter numera i större utsträckning än tidigare *flexibilitet* i butikernas öppethållande. Orsakerna härtill är flera. En av de främsta orsakerna är att förvärvsintensiteten för den vuxna befolkningen ökat markant under senare år, vilket bl.a. lett till ett ökat antal dubbelarbetande hushåll.³⁸⁶

Vi känner igen momentet 'flexibilitet' från riksdagsdebatten 1966 och Affärstidsnämndens rapport 1975. Samtidigt talade man om att förvärvsintensiteten för den vuxna befolkningen hade ökat. Förespråkarna för fria tider ansåg också att om möjligheterna till öppethållande inskränktes i större omfattning skulle konsumenterna för sina inköp på icke normala tider bli hänvisade till ett minskat antal alternativa inköpsställen, bl.a. sådana som tillämpade högre priser på vissa varor och därmed en genomsnittligt högre prisnivå.³⁸⁷ Kategorin konsumenten hade således omdefinierats från 'förvärvsarbetande husmodrar' till 'förvärvsarbetande kvinnor', 'familjen' och till 'dubbelarbetande hushåll'.

Kommitténs framhöll också att större företag hade visat en påtagligt mer positiv inställning till fria affärstider än de mindre.³⁸⁸ Man fastslog att enskilda köpmän hade varit tvungna att påtagligt öka sitt öppethållande och därmed sin egen och kanske andra familjemedlemmars arbetsinsats. I utredningen fastslogs dock att:

De önskemål om skydd mot en alltför betungande arbetsinsats som detta förhållande skulle kunna föranleda får dock vägas mot företagarnas önskemål att upprätthålla en fri marknadshushållning.³⁸⁹

³⁸³ SOU 1977:72, s. 130.

³⁸⁴ Gardell 1976.

³⁸⁵ SOU 1977:72, s. 134-135.

³⁸⁶ SOU 1977:72, s. 119. Min kursivering.

³⁸⁷ SOU 1977:72, s. 120.

³⁸⁸ SOU 1977:72, s. 86.

³⁸⁹ SOU 1977:72, s.140.

Den detaljhandelsanställda definierades som hemarbetande kvinnor som arbetade på söndagar. Detta söndagsarbete förklarades med att kvinnorna på vardagar inte lyckats ordna barnomsorgen på ett tillfredsställande sätt.³⁹⁰ Även i denna utredning uppmärksammades Gardells forskning om förskjutna arbetstider, men denna studie avfärdades då den inte var ”representativ för samtliga handelsanställda då den genomförts som s.k. case-studies”. Dessutom fick de anställda i handeln lov att acceptera arbete på obekväma tider då handelsyrket var ett serviceyrke och handeln för att tillgodose konsumentens intresse av att handla på olika tider måste tillämpa stor flexibilitet i öppethållandetiderna.³⁹¹

Efter utredningens betänkande kom ett antal motioner som förordade en reglering, från socialdemokraterna, centerpartiet och vänsterpartiet kommunisterna. En ledamot som tidigare hade varit för affärstidsregleringens avskaffande stödde nu en reglering.³⁹² Dessa motioner sköts dock upp till riksdagens arbete 1980.

Kritiken mot byråkratin

Redan 1962 hade Friedman kritiserat den keynesianska politiken i *Kapitalism och frihet*. Utgångspunkten var att statens engagemang borde inskränka sig till att öka penningmängden i takt med ekonomins potentiella tillväxttakt. Denna norm kom att få beteckningen monetarism. Företrädare för monetaristiska och nyklassiska idéer förespråkar åtstramning och minskade offentliga utgifter och tror inte på ofrivillig arbetslöshet. En central föreställning inom denna teori är att avreglerade marknader fungerar bättre än reglerade.³⁹³ Denna föreställning kom också att få fäste under slutet av 1970-talet och sammanföll med en kritik mot byråkratin och den offentliga sektorn, en kritik som också den var ett internationellt fenomen.³⁹⁴ Tidigare hade momentet 'Krångel-Sverige' använts och dispensystemet som infördes under 1960-talet var en av anledningarna till att regleringen togs bort i början av 1970-talet. Den nya borgerliga regeringens proposition mot krångel och onödig byråkrati kom att föra denna byråkratikritik vidare.

Propositionen om åtgärder mot krångel och onödig byråkrati 1979

1976 hade Sverige fått en ny regering och Staffan Burenstam Linder (m) blev handelsminister under perioderna 1976-78 samt 1979-81. Hadar Cars (fp) var minister under åren 1978-79. I propositionen om åtgärder mot krångel och onö-

³⁹⁰ SOU 1977:72, s.137.

³⁹¹ SOU 1977:72, s.138.

³⁹² Jönsson m.fl. 1977; Palme m.fl. 1979; Börjesson 1979.

³⁹³ Pålsson Syll 2001, s.50-51.

³⁹⁴ Hood 1991.

dig byråkrati menade statsminister Ola Ullsten att i ett gott samhälle skulle den enskilde ha stor makt att forma sitt eget liv. En viktig politisk uppgift var att:

[V]idga denna frihet genom att motverka tvång och stärka den enskildes resurser.³⁹⁵

För att uppnå detta skulle man:

[T]a itu med de negativa följderna av samhällets tilltagande byråkratisering.³⁹⁶

I regeringsförklaringen 1979 uttalade den nye statsministern Thorbjörn Fälldin att de fria affärstiderna skulle bibehållas.³⁹⁷ Handelsminister Hadar Cars återkom till Affärstidskommitténs arbete i ett pressmeddelande. Han menade att en klar majoritet bland remissinstanserna hade förordat fria affärstider och anförde vidare:

De fria affärstiderna har medfört betydande fördelar för konsumenterna och detta har varit en avgörande orsak till regeringens ställningstagande. Fria affärstider är bl.a. av stor betydelse för dubbelarbetande familjer och för konsumenter med skiftarbete. Därigenom underlättas också strävandena att uppnå jämställdhet.³⁹⁸

1971 års moment 'jämlighet' hade nu blivit 'jämställdhet' och konsumenten definierades nu även som 'skiftarbetare'. 'Dubbelarbetande familjer' hade tidigare benämnts dubbelarbetande hushåll. Cars ställde frågan vem det var som skulle bestämma vad som fick vara öppet:

Är det konsumenternas behov eller de anställdas önskemål som ska fälla avgörandet? Eller statliga och kommunala inrättningar? Det är risk att man hamnar i orimligt krångliga bestämmelser om statsmakterna ska fastställa vilka butiker som ska få vara öppna eller vilka varor som ska få säljas på söndagar.³⁹⁹

1980 kommenterade Näringsutskottet regeringens proposition om åtgärder mot krångel och onödig byråkrati samt de tidigare motionerna om en reglering av affärstiderna. En lagstiftning skulle innebära byråkrati, vilket stod i motsats till en liberal samhällsutveckling.⁴⁰⁰ Näringsutskottet framhöll att det hade visat sig att:

företagen utan svårigheter kan rekrytera personal för söndags-tjänstgöring och att arbete på söndagar av många kvinnor upplevs som den enda möjligheten till arbete utanför hemmet.⁴⁰¹

---

³⁹⁵ Regeringens proposition 1979, s. 2.

³⁹⁶ Regeringens proposition 1979, s. 2.

³⁹⁷ Näringsutskottet 1980, s.13.

³⁹⁸ Näringsutskottet 1980, s. 7-8.

³⁹⁹ Näringsutskottet 1980, s.7-8. Min kursivering.

⁴⁰⁰ Näringsutskottet 1980, s. 7-8.

⁴⁰¹ Näringsutskottet 1980, s. 14.

Dessutom fick personalen ”avsevärd kompensation för obekvämt arbetstid”.⁴⁰² Näringsutskottet lyfte fram servicebutikernas betydelse och påpekade att dessa butiker var hotade om affärstiderna begränsades:

Ett förbud mot söndagsöppethållning och en inskränkning av öppethållningen på kvällar skulle följaktligen negativt påverka konsumenternas tillgång till närservice, något som blir till nackdel inte minst för gamla, sjukliga och rörelsehindrade personer.⁴⁰³

Som vi ser identifierades nu vissa konsumenter som gamla, sjukliga och rörelsehindrade och det var dessa kategorier som hade behov av närservicebutikerna. De små butikerna skulle således tillfredsställa vissa konsumenters behov. Det blev allt tydligare att de små butikerna hade gått från problem till lösning, men inom ramen för samma diskurs, dvs. de fria affärstiderna.

Riksdagsdebatten 1980

Problemet med byråkratin blev ett moment som också återfanns i riksdagsdebatten 1980. En ledamot, som 1971 menat att situationen var skrämmande för de handelsanställda, menade nu att det för liberaler fanns åtminstone:

[T]vå avgörande skäl för att man inte åter skall införa en byråkratisk affärstidsreglering: det är konsumenterna och inte några byråkrater som skall bestämma när, hur och vad man skall handla. Handeln är till för att tillfredsställa konsumenterna.⁴⁰⁴

Dessutom var en återreglering av affärstiderna att ta ett stort steg bakåt, något som skulle slå hårt mot ”yrkesarbetande kvinnor, mot jämställdhet, mot konsumenternas fria val”.⁴⁰⁵ Handelsminister Burenstam Linder menade att de som var emot fria affärstider främst ville värna ett ganska så ”snävt fackligt intresse”:

Och när jag säger ett ganska så snävt fackligt intresse menar jag inte att man egentligen är ute efter att värna dem som arbetar i butiker, för det lär vara det lättaste som finns att rekrytera med dessa arbetstider, utan det är snarare ledningen för Handelsanställdas förbund som, av alldeles speciella skäl, är väldigt intresserad av en affärstidsreglering.⁴⁰⁶

Ett ”snävt fackligt intresse” var ett nytt element i den fria affärstidsdiskursen, medan vi känner igen momentet om att det var lätt att rekrytera personal till de obekväma arbetstiderna. De anställda definierades också som:

---

⁴⁰² Näringsutskottet 1980, s. 14.

⁴⁰³ Näringsutskottet 1980, s.14-15.

⁴⁰⁴ Riksdagsdebatt 1980, Sven Andersson (fp), s.165.

⁴⁰⁵ Riksdagsdebatt 1980, Sven Andersson (fp), s.165-166.

⁴⁰⁶ Riksdagsdebatt 1980, Staffan Burenstam Linder (m), s. 173.

[D]e många som fått ett jobb inom denna del av servicesektorn och som inte annars skulle gått ut i förvärvslivet.⁴⁰⁷

Ytterligare en ledamot menade att det ofta rörde sig om personer som inte hade möjlighet att få ett fast yrkesarbete: ”t.ex. kvinnor som inte får arbete på rimligt avstånd från bostadsorten.”⁴⁰⁸ Samtidigt betraktades dock inte gruppen som homogen utan här ingick även ”ungdomar som önskar få ett jobb vid sidan av sina studier.”⁴⁰⁹ Vi såg tidigare att de anställda konstituerades som studerande även i Affärstidsnämndens rapport.

Precis som vi såg år 1904 och år 1966 jämförde man inom regleringsdiskursen med andra verksamheter. En riksdagsledamot menade att detaljhandeln hade en öppethållandetid på 55 timmar utan söndagsöppet medan bankerna hade öppet endast 30 timmar, och Postens öppettider blev allt snävare.⁴¹⁰ Även när det gällde arbets- och anställningsförhållanden kan vi känna igen moment från tidigare år:

Det fordras många anställda men ofta har de anställda så kort arbetstid att de mister sociala förmåner och reglerade anställningsförhållanden.⁴¹¹

Söndagsledighet var annars det viktigaste kravet. En ledamot framhöll att det borde vara en strävan att ge så många yrkesgrupper som möjligt tillfälle att vara lediga på söndagar när den övriga familjen var samlad. Söndagsöppet ansågs inte vara en livsnödvändighet för konsumenterna.⁴¹²

Familjen som konsument poängterades återigen när Burenstam Linder framhöll att inköp av större omfattning, t.ex. en fåtölj eller en soffa på Ikea, var en stor utgift och att man ofta ville rådgöra med övriga familjemedlemmar:

Men det är inte så lätt att organisera en sådan ”familjeutflykt” annat än på lördagseftermiddagarna eller söndagar.⁴¹³

En affärstidsreglering uppfattades inte som ett utslag av intresse för konsumentnyttan, utan som godtycke och förmynderi.⁴¹⁴

Debatten efter regeringsskiftet 1982

Under den borgerliga regeringen kom således vissa socialdemokrater att byta diskurs och hävda att en reglering var nödvändig. Var det således möjligt med en återreglering av affärstiderna efter den socialdemokratiska regeringens tillträde 1982? Den tidigare handelsministern Feldt kom tillbaka i regeringen, nu som fi-

⁴⁰⁷ Riksdagsdebatt 1980, Sven Andersson (fp), s. 165.

⁴⁰⁸ Riksdagsdebatt 1980, Ingegärd Oskarsson (c), s.177.

⁴⁰⁹ Riksdagsdebatt 1980, Ingegärd Oskarsson (c), s.177.

⁴¹⁰ Riksdagsdebatt 1980, Karin Nordlander (vpk), s. 166.

⁴¹¹ Riksdagsdebatt 1980, Karin Nordlander (vpk), s. 166.

⁴¹² Riksdagsdebatt 1980, Lilly Hansson (s), s. 161.

⁴¹³ Riksdagsdebatt 1980, Staffan Burenstam Linder (m), s. 171.

⁴¹⁴ Riksdagsdebatt 1980, Staffan Burenstam Linder (m), s. 172.

nansminister. Han fick frågan i riksdagen om han avsåg att tillsätta en utredning om en ny affärstidslag och i så fall hur konsumenternas intressen skulle komma till tals i utredningen. Feldt svarade att visserligen skulle affärstidsfrågan tas upp till prövning av den nya regeringen men att någon ytterligare utredning i frågan inte behövdes. Ahrland (fp) menade att det var oroande att höra ett en ny affärstidslag och en ny reglering var aktuell, eftersom hon misstänkte att resultatet skulle bli en begränsning av de fria affärstiderna, och det var inte konsumentvänligt. Hon hade förståelse för att många handelsanställda, åtminstone i jultid, kunde vilja ha en ändring. Men hon hade träffat lika många som tyckte att det var bra med fria affärstider. Bland konsumenterna var det ”som bekant” en stor majoritet som tyckte det. En ny affärstidslag skulle dessutom naturligtvis medföra ytterligare krångel och byråkrati.⁴¹⁵

Feldt menade att det i själva verket var märkligt att den föregående regeringen inte hade utsatt den här frågan för någon som helst prövning. Den utredning som pågick mellan 1975 och 1977 hade faktiskt en majoritet för någon form av reglering av affärstiderna. Feldt fortsatte med att säga att han fann det högst rimligt att landets regering, efter att ha fått ett betänkande med den inriktningen och det utfallet, skulle ta sig en funderare på hur frågan skulle lösas.⁴¹⁶

De handelsanställdas arbetsvillkor respektive möjligheter till arbete

I en motion återupprepades att de fria öppettiderna hade bidragit till en sned konkurrenssituation inom handeln, gynnat de stora företagen, och lett till sociala olägenheter för de handelsanställda. Antalet heltidsanställda hade minskat kraftigt.⁴¹⁷ I en annan motion framhölls även det tidigare momentet att arbetet på obekvämt arbetstid innebar mycket små möjligheter att utnyttja samhällets barnomsorg, men ett nytt element tillkom:

risken för rån och överfall har ökat avsevärt i dessa försäljningsställen [dvs. servicebutikerna].⁴¹⁸

I ett pressmeddelande meddelade regeringen att man vid sin prövning av affärstidsfrågan kommit fram till att de fria affärstiderna skulle bibehållas. Vi känner igen tidigare moment från den fria affärstidsdiskursen, t.ex. konsumentens vilja: ”många konsumenter vill kunna göra sina inköp på sen kvällstid och under veckosluten”⁴¹⁹ och värdet av deltidarbete:

[d]et fria öppethållandet har också skapat nya arbetsmöjligheter främst genom deltidarbete på kvällar och veckoslut. Många familjer har därigenom fått ett värdefullt tillskott till sin ekonomi.⁴²⁰

⁴¹⁵ Riksdagsdebatt 1983, Karin Ahrland (fp), s.4.

⁴¹⁶ Riksdagsdebatt 1983, s.4-5.

⁴¹⁷ Claeson m.fl. 1984, s.7.

⁴¹⁸ Johansson m.fl. 1984, s.10-11.

⁴¹⁹ Näringsutskottet 1984, s.13.

⁴²⁰ Näringsutskottet 1984, s.13.

Näringsutskottet fastslog att socialdemokraterna 1980 visserligen hade föreslagit att återinföra en affärstidsreglering med vissa villkor, men att det nu hade visat sig orealistiskt att åstadkomma en sådan affärstidsreglering.⁴²¹ I en reservation till utskottets betänkande framhölls att en allt större del av de i detaljhandeln verksamma var anställda på deltid, med starkt begränsade möjligheter till förkovran i yrket och ofta med otillräckligt socialt och arbetsrättsligt skydd.⁴²²

I riksdagsdebatten 1984 hävdade en socialdemokrat att förslaget om söndagsöppethållande inte hade fått en sådan spridning som många befarade när affärstidslagen upphörde. Detaljhandelns struktur hade förändrats under den här perioden och återigen dök servicebutikerna upp:

Framförallt har servicebutikerna blivit ett värdefullt komplement för många konsumenter och gett många handelsanställda möjligheter till arbete.⁴²³

Dessutom skulle en affärstidsreglering för många handelsanställda naturligtvis medföra en förbättring men också ett bortfall för många andra handelsanställda när det gällde möjligheterna till arbete.⁴²⁴

Dubbelarbetande konsumenter och skolungdomar

I riksdagsdebatten 1984 framhöll en moderat ledamot att allt fler hade förstått att handeln i första hand inte var till för de anställdas skull utan för kundernas/konsumenternas skull. Flexibilitet, dubbelarbete och skiftarbete återkom:

Man har helt enkelt konstaterat att ett flexibelt öppethållande har underlättat för många förvärvsarbetande som hade svårt att komma ifrån på tider som betecknats som traditionell affärstid. I många familjer är man idag dubbelarbetande, och i många fall har man skiftgång.⁴²⁵

Mot slutet av 1980-talet lyftes konsumtionen återigen fram: ”redan Adam Smith konstaterade att konsumtionen är meningen och målet med all produktion”.⁴²⁶ Producenternas intressen borde tillgodoses endast i den mån det var nödvändigt för att främja konsumenternas intressen. En av grundförutsättningarna för effektivitet och valfrihet var den fria konkurrensen mellan olika företag och alternativa företagsformer. En återgång till begränsning av de fria affärstiderna skulle ofrånkomligt leda till begränsning av konsumentens valfrihet.⁴²⁷ Ett nytt moment vid den här tiden var ’stress’ och ett gammalt moment från 1966 var familjen som konsument:

---

⁴²¹ Näringsutskottet 1984, s. 18.

⁴²² Näringsutskottet 1984, s.20-21.

⁴²³ Riksdagsdebatt 1984, Anita Modin (s), s.162.

⁴²⁴ Riksdagsdebatt 1984, Anita Modin (s), s.162.

⁴²⁵ Riksdagsdebatt 1984, Sten Svensson (m), s.163-164.

⁴²⁶ Orring m.fl. 1988:L727, s.9-10.

⁴²⁷ Orring m.fl. 1988:L727, s.9-10.

Vårt samhälle präglas ofta av stress och många upplever att inköpen måste göras under tidspress. Det är viktigt att det finns kvälls- och helgöppna butiker och varuhus så att familjen kan handla tillsammans i lugn och ro.⁴²⁸

Motionären återkom i en senare motion till vikten av de fria affärstiderna och menade att affärstiderna var en fråga för handeln och konsumenterna som dessa parter kunde göra upp själva. Handeln erbjöd öppethållande och kunderna hade tackat ja. Politikerna skulle inte lägga sig i mer än nödvändigt.⁴²⁹ I en motion 1990 framhölls att från personalsynpunkt var inte helg- och kvällsöppna butiker en nackdel. Återigen refererades till de studerande: För såväl skolungdom som andra var ofta helg- och kvällsjobb ett eftertraktat sätt att tjäna en slant. Och för butiksinnehavare och butikspersonal innebar fria affärstider också en möjlighet till egen shopping under fritid.⁴³⁰

Affärstidsutredningen 1991

Striden om affärstiderna var dock inte helt över. 1988 kom direktiv till en ny affärstidsutredning. Civilminister Bengt K Å Johansson (s) påpekade i direktivet att eftersom det skett avsevärda förändringar rörande detaljhandelns struktur och öppethållande sedan den senaste utredningen, var det påkallat med en förnyad översyn av effekterna av fria affärstider.⁴³¹ Riksdagsman Hadar Cars (fp) hävdade att det var konsumentfientligt att utreda de fria affärstiderna. Cars undrade om det var frågan om söndagsöppet eller det faktum att konsumenter fann det praktiskt och bekvämt att handla på kvällar och helger som skulle utredas? Eller skulle man kanske utreda att ett stort antal deltidsarbetande studerande, ungdomar och andra fick jobba på tider som passade dem? Cars menade att från liberal utgångspunkt var det självklart att handeln skulle ha frihet att låta människor få handla när de ville. Riksdagsmän och andra politiker skulle helt enkelt hålla tassarna borta.⁴³² Carl Bildt menade också att det var vi konsumenter och inte politiker eller företrädare för Handels som skulle avgöra om det var lämpligt att handla på söndagar.⁴³³

Ordförande i 1989 års utredning blev vd Åke Hallman, som även suttit med i Affärstidsnämnden och Affärstidsutredningen i mitten av 1970-talet. Till experter utsågs departementssekreterare Eva Agevik, direktören i Köpmannaförbundet Mikael Ankers, direktören i Kooperativa förbundet Bertil Ekberg, ställföreträdande konsumentombudsmannen Per Eklund, vd:n för Livsmedelshandlareförbundet Nils Eric Näslund samt ordföranden i Handels Kenth Pettersson och ombudsman i Handelstjänstemannaförbundet Orvar Turegård.

⁴²⁸ Norberg m.fl. 1988, s. 11-12.

⁴²⁹ Norberg m.fl. 1989, s.12.

⁴³⁰ Norberg m.fl. 1990, s.12.

⁴³¹ SOU 1991:10.

⁴³² Dagens Industri 1989-04-13.

⁴³³ TT Nyhetsbanken 1990-09-13.

Hallman hävdade att 1975 års Affärstidskommitté *inte* hade funnit det motiverat att lämna förslag om att åter reglera affärstiderna.⁴³⁴ Han menade vidare att om man ansåg att öppettider och öppethållande bestämdes i samspel mellan konsumenter och producenter fanns det inget stöd för att inte låta frågan om öppethållandet bestämmas av marknaden. Inom ramen för ett sådant synsätt var bl.a. konsumenternas efterfrågan styrande för öppethållandet.⁴³⁵ I ett pressmeddelande menade Hallman att en majoritet av konsumenterna stödde de fria affärstiderna. De borde därför förbli oreglerade.⁴³⁶

Problemet med rån och våld togs upp i utredningen och man fastslog att ett minskat öppethållande lika gärna skulle kunna leda till att butiksrånen skulle öka, eftersom butikerna skulle ha mera medel per timme tillgängliga.⁴³⁷ Fanns det då som föregående år några reservationer till utredningens slutsatser? Nej, istället fastslog Hallman att man inom utredningen enats om att betänkandet inte skulle innehålla några särskilda yttranden. Han påpekade att detta inte behövde betyda att alla sakkunniga och experter ställde upp till alla delar på utredningens sammanfattningar och slutsatser.⁴³⁸

Enligt uppgifter i media visade den enkät som utredningen låtit göra att nära nio av tio konsumenter ansåg att det räckte med öppet till klockan 20 på vardagar och att två av tre ansåg att butikerna kunde hållas stängda på de flesta av årets söndagar. Inte heller bland köpmännen var stödet för fria affärstider stort. Hallman kommenterade denna uppgift så här:

De här siffrorna visar bara att en majoritet *inte handlar* senare på kvällen eller på söndagar. Det viktiga är att en majoritet av svenska folket *motsätter sig* en lagstiftning.⁴³⁹

Dessutom yttrade sig Livsmedelshandlarenförbundet i frågan och menade att en tredjedel av alla svenskar ville handla på söndagar, vilket var skäl nog att hålla butikerna öppna.⁴⁴⁰ Precis som under 1970-talet talade man om konsumenten som en minoritet. Köpmannaförbundets VD E O Holm menade att:

Majoriteten har inte alltid rätt. Varför ska den minoritet, som själva vill bestämma när det är bäst för dem att handla, tvingas ändra sina vanor.⁴⁴¹

I riksdagsdebatten definierades dock konsumenterna som en klar majoritet, vilka ansåg att butikerna själva borde kunna bestämma sina öppettider.⁴⁴² I debatten konstaterades att när det gällde:

---

⁴³⁴ SOU 1991:10, s.23.

⁴³⁵ SOU 1991:10, s. 9.

⁴³⁶ TT Nyhetsbanken 1991-02-19.

⁴³⁷ SOU 1991:10, s. 253.

⁴³⁸ SOU 1991:10, s. 10.

⁴³⁹ TT Nyhetsbanken 1991-02-19. Min kursivering.

⁴⁴⁰ TT Nyhetsbanken 1991-02-19.

⁴⁴¹ TT Nyhetsbanken 1991-02-12.

⁴⁴² Riksdagsdebatt 1991, Karin Falkmer (m). s. 82.

[V]issa regleringsivrarens lust att stoppa de fria affärstiderna torde resultatet av affärstidsutredningen nu en gång för alla innebära ett stopp för sådana obefogade ingrepp i marknadsekonomin.⁴⁴³

Socialdemokraterna kritiserades för att flera gånger ha uttalat både i utskottet och i kammaren att affärstidsregleringen borde återinföras. Den socialdemokratiska kongressen hade i princip tvingat fram en utredning, helt i onödan. Kravet på en reglering var ett

[T]ypiskt exempel på ett fullständigt onödigt petande från politikerernas sida i fråga om angelägenheter som bara berör butiken och kunden.⁴⁴⁴

Ytterligare en ledamot menade att det måste vara upp till varje handlare att själv bestämma öppettiderna. Likaså var det upp till kunden att bestämma när inköp skulle göras.⁴⁴⁵ Samma år som Affärstidsutredningen lämnade sitt betänkande kom också Konkurrenskommitténs rapport som också förde fram konsumentens betydelse:

All produktion syftar i sista hand till konsumtion. I denna mening kan man säga att konsumenten är ekonomins herre. Konsumenternas preferenser har, åtminstone på lång sikt, ett avgörande inflytande både över vad som produceras och hur distribution och marknadsföring sker.⁴⁴⁶

Under hösten kunde således den nyttillträdde borgerliga regeringen lägga frågan till handlingarna.

Under 1970-talets politiska radikaliserings och ekonomiska avmattning kom affärstidernas fria praktik att ifrågasättas och utvecklingen inom detaljhandeln kritiserades ur många olika perspektiv. Nya element i regleringsdiskursen var att konsumenten var lurad genom olika jippon att handla på helger och att det fanns en risk för rån och överfall. Tidigare moment återkom som problem med deltidsanställningar, liksom situationen för småbutikerna. De deltidsanställda definierades återigen som hemarbetande kvinnor medan element som 'särskilda söndagsstyrkor,' och 'studenter' var nya. De deltidsanställdas bristande yrkeskunskap var även det ett återkommande moment. Den fria diskursen hävdade dock att närbutikerna behövde fria affärstider som var anpassade till konsumentens tider. Flexibilitet kom att bli ett allt viktigare moment i denna diskurs. Nu ersattes den förvärvsarbetande husmodern och kvinnan med 'ökad förvärvsintensitet för den vuxna befolkningen', 'dubbelarbetande hushåll' samt 'dubbelarbetande familjer'.

Tidigare moment som fördes vidare var 'jämförbarhet', att det var 'lätt att rekrytera personal' och att 'deltidsanställningar var värdefulla'. För mycket byråkrati, som var ett skäl till att regleringen avskaffades under den socialdemokra-

---

⁴⁴³ Riksdagsdebatt 1991, Karin Falkmer (m). s. 82.

⁴⁴⁴ Riksdagsdebatt 1991, Gudrun Norberg (fp). s. 84.

⁴⁴⁵ Riksdagsdebatt 1991, Kjell Ericsson (c). s. 85.

⁴⁴⁶ SOU 1991:59, s. 88.

tiska regeringen, blev också ett allt viktigare moment under den borgerliga regeringen, liksom konsumenternas 'valfrihet', 'efterfrågan' och 'stress'. I och med 1991 års utredning stod det klart att själva frånvaron av en reglering var viktigare i sig än konsumenters, handelsanställdas och företagares åsikter i frågan. Konsumenten var således viktig om den uppträdde som den fria affärstidsdiskursen definierade att den borde uppträda. Likheten med Affärstidsutredningen 1965 är tydlig, trots viljan att skildra konsumentintresset genom olika konsumentundersökningar, blev slutsatserna ändå i linje med experternas. De behov av olika varor som förts fram tidigare fanns inte längre med i diskursen.

Kapitel 7. Sammanfattande analys

I början av 1900-talet var affärstiderna fria. Inom regleringsdiskursen ansågs de handelsanställdas och de handlandes 'för långa arbetstider' skapa hälsoproblem och mindre tid för andra aktiviteter som 'utbildning' och 'förströelse'. De handelsanställda tillskrevs identiteter både som män och kvinnor men problemen påverkade dem olika; kvinnor fick fysiska problem, medan män inte fick tid till andra aktiviteter. Mot slutet av perioden kom behovet av 'fritid' och 'friluftsliv' att ersätta behovet av förströelse.

Hur skulle då problemen lösas? Till en början förordades en lokal reglering av butikernas öppettider men detta ansågs vara otillräckligt. En central reglering blev därför viktig. Politikerna stödde sig på auktoriteter som olika intresseorganisationer och det nyinrättade Socialstyrelsen eller socialdepartementet blev ansvariga för olika utredningar. Till en början stod regleringsdiskursen i ett interdiskursivt beroendeförhållande till en demokratiskurs som kom att påverka områden som arbetstider och rösträtt.

Konsumenterna i regleringsdiskursen definierades till en början som allmänheten, vilken skulle anpassa sig till andras behov. I mitten av 1930-talet talade man om att både konsumenters och handelsarbetandes behov var viktiga. Ett element som 'frihet' rörde sig således mellan de båda diskurserna. Inom den fria affärstidsdiskursen poängterades också vikten av att arbeta och negativa effekter av reglering. De handelsarbetande uppfattades inte ha ett betungande arbete, sålunda fanns ingen anledning till ändra på ordningen. Regleringsdiskursen gick dock segrande ur striden genom 1942 och 1945 års butikstängningslag. Definitionen av de handelsarbetandes behov var tillfälligt fixerad.

Denna regleringsdiskurs kom att utmanas under slutet av 1940-talet genom 1948 års Butikstängningsutredning. Här kom behov från den fria affärstidsdiskursen att föras fram; det var svårt för yrkesarbetande personer att göra inköp, särskilt gällde detta 'de förvärvsarbetande husmödrarna'. 'Behovet av mjölk' sågs också som en viktig anledning till att hålla söndagsöppet. Trots detta kom

momenten 'behov av fritid', 'behov av rimliga arbetstider' samt 'behov av likartade konkurrensvillkor', fortfarande att vara giltiga. Diskursen hade dock öppnats upp genom 1948 års proposition som dels föreslog att lokala förhandlingar skulle sättas igång, dels förordade en stängningstid kl. 19 en dag i veckan. I och med 1955 års Varudistributionsutredning kom konsumentens behov i allt högre grad att betonas.

Många konsumenter ansågs tycka att öppettiderna var för snävt tilltagna. Att förena förvärvsarbete och inköp var husmödrarnas och de gifta kvinnornas problem. I riksdagsdebatten diskuterades om kravet på mer konsumentvänliga tider var ett storstadsfenomen eller inte. Vid den här tidpunkten kom således den fria affärstidsdiskursen och regleringsdiskursen att allt tydligare konkurrera om definitionsprivilegiet. Ett nytt privilegierat tecken blev småföretagarna, vilkas behov sammanföll med de handelsanställdas i regleringsdiskursen. I den fria affärstidsdiskursen var dessa företagare föremål för bortrationalisering. Att diskutera risker med försämring av arbetsvillkoren ansågs meningslöst eftersom allt fler branscher generellt präglades av obekväma arbetstider.

Under 1960-talet påpekades inom den fria affärstidsdiskursen att detaljhandeln gick mot en mer förenklad service, vilket möjliggjorde 'deltidsarbete för de gifta kvinnorna'. Nu var det inte längre endast de nödvändiga inköpsbehoven som lyftes fram. Även lördagshandeln som nöje ansågs vara viktigt. Rekreation hade således gått från ett behov för de handelsarbetande till ett behov för konsumenterna. Butikstängningslagen ansågs förhindra rationaliseringen av detaljhandeln och möjliggjorde att småbutiker levde vidare trots att de borde ha slagits ut. Här påverkades således den fria affärstidsdiskursen av en rationaliseringsdiskurs. Under samma period fördes beslutanderätten för affärstiderna, utöver 8-20 på vardagar, över till kommunerna. Detta system med dispenser kom att bana väg för regleringens avskaffande.

I samband med att affärstiderna släpptes fria 1971 betraktades de kommunala dispensererna inom den fria affärstidsdiskursen som problematiska. Redan i början av 1900-talet hade olika regleringar ifrågasatts och 1939 beskrevs affärstidsregleringen som en "fortgående politisering av samhället". Under 1947 och i slutet av 1960-talet användes uttrycket "Krångel-Sverige". Konsumenten som den förvärvsarbetande husmodern blev nu den 'förvärvsarbetande kvinnan' som (återigen) ökat sitt förvärvsarbete och därmed var i behov av utökade öppettider. Samtidigt benämndes också konsumenten som 'familjen' för första gången. Redan 1904 hade konsumenten benämnts som en minoritet och denna benämning återkom under 1970-talet. Dessutom betraktades fria affärstider som ett led i arbetet för 'jämförbarhet'.

De anställdas situation betraktades inte som ett problem eftersom de genom höga ob-tillägg garanterades en god kompensation. Dessutom skulle endast storföretag använda sig av öppettiderna i obekväm mening och dessa företag hade inga problem med att fördela arbetstiden så att den inte blev betungande för de anställda. Deltidsanställda ansågs vilja arbeta på obekväma arbetstider eftersom det var brist på barntillsyn under vanlig arbetstid. Inom regleringsdiskursen påpekade man faran med nedläggning av små butiker, ökning av antalet deltidsanställda och problem med barntillsyn. Konsumenterna ansågs vara negativa till ett utvidgat öppethållande och betraktades som lurade till att handla på söndagar.

Under 1970-talets andra hälft kom den fria affärstidspraktiken att utmanas genom moment som 'problem med deltid', 'småföretag slås ut', 'storföretagen gynnas' och 'otillräcklig barnsomsorg'. Dessa moment bemöttes med att de fria affärstiderna hade medfört betydande fördelar för konsumenterna, vilka nu definierades som 'dubbelarbetande familjer' och 'de med skiftarbete'. Dessutom ansågs återigen strävandena för 'jämsällldhet' underlättas med de fria affärstiderna. Arbete på söndagar betraktades som den enda möjligheten till arbete utanför hemmet för många kvinnor och personalen fick dessutom (återigen) avsevärd kompensation för sitt arbete. Närservicen skulle dessutom komma att försämrans vid en reglering. Momentet 'småföretagen slås ut' användes således i båda diskurser men med olika avsikt. Problemet inom regleringsdiskursen förändrades från att handla om för *lång* arbetstid till för *kort* arbetstid för de handelsanställda, samtidigt som lång arbetstid förblev problemet för småföretagare.

Under 1980-talet definierades konsumenten som den som skulle bestämma, snarare än byråkraterna. Reglering skulle innebära ett hårt slag mot 'yrkesarbetande kvinnor' och mot 'jämsällldhet'. Söndagsöppet möjliggjorde viss inkomstförstärkning genom deltidsarbete. Många konsumenter ansågs vilja göra sina inköp på sen kvällstid och under veckosluten. De gamla momenten 'nya arbetsmöjligheter genom deltid', 'värdefullt tillskott till ekonomin genom extraarbete' återkom, men även att tidigare nedlagda butiker kunnat leva vidare när lagen togs bort. 1991 års affärstidsutredning menade att en majoritet av konsumenterna stödde de fria affärstiderna. Att utreda affärstiderna ansågs av en del politiker som konsumentfientligt och ett område från vilket politikerna skulle hålla sig borta. Både i utredningen och i riksdagsdebatten kunde man se spår från en marknadssdiskurs.

Sedan den senaste utredningen har den fria affärstidsdiskursen blivit hegemonisk, dvs. den tidigare konflikten har upplösts. Definitionen av konsumenten som i behov av ständig flexibilitet i tiden verkar vara definitiv liksom definitionen av den handelsarbetande i behov av deltid och arbete på söndagar och andra röda dagar. Är det då något problem med denna fixering av de båda kategorierna? Ja, som Mörkenstam påpekar fungerar en definitiv definition alltid förtryckande.⁴⁴⁷

Butler talar också om den problematik som uppstår när könet produceras för att tjäna vissa politiska och sociala intressen.⁴⁴⁸ I studien har jag visat hur en sådan produktion av kategorin kvinnor fungerar och vilka effekter detta kan få. Vissa grupper (den deltidsanställda kvinnan, småföretagaren) måste hållas inom arbetslivets marginaler för att andra grupper (förvärvsarbetande kvinnor, dubbelarbetande, familjen) föreställda behov ska uppfyllas. Som vi har sett i studiens inledande kapitel är affärstidsfrågan fortfarande viktig för de (fackligt anslutna) handelsanställda och för småföretagare. Motioner till riksdagen visar också att problematiken kring om stress, hot och våld uppmärksammas.⁴⁴⁹

---

⁴⁴⁷ Mörkenstam 1999, s. 252.

⁴⁴⁸ Butler 2007, s. 56.

⁴⁴⁹ Rytter 2000; Carlsson m.fl. 2003; Virgin & Adolfson Elgestam 2001; Enochson 2003; Enochson 2004; Enochson 2005.

Den samtida definitionen av konsumenternas behov av flexibilitet utesluter också andra definitioner av flexibilitet, t.ex. arbetstidsförkortning för att hinna med att utföra sina inköp. Samtidigt läggs ansvaret på marknaden snarare än på politiken. I definitionen utesluts också de konsumenter som arbetar mindre under vissa perioder, t.ex. under föräldraledighet och när barnen är små. Dessa institutionella förändringar (rätt till föräldraledighet och rätt till deltid för småbarnsföräldrar) har införts efter det att affärstidslagen togs bort. Problemet är också att den dominerande diskursen kan leda till att konsumentens bekvämlighet ses som en "naturlig rättighet", snarare än som ett resultat av att den handelsarbetande måste arbeta på obekväma arbetstider.⁴⁵⁰ Dessutom kopplas inte (o)tillgängligheten i rummet och beroendet av bilen ihop med affärstiderna.

Hugemark (1994) betonar den kontinuitet som finns från de tidiga neoklassiska teorierna fram till våra dagar. Keynesianismen betraktas då som ett tillfälligt brott.⁴⁵¹ Samtidigt är det viktigt att betona att praktiker och föreställningar som uppstod under den så kallade keynesianska perioden även upprätthålls och legitimeras under dagens liberala epok. Behovet av konsumtion, vissa gruppers behov av flexibilitet och krav på att andra grupper ska vara flexibla förenar således olika ekonomiska teorier. Det är därför talande att Arbetsmarknadsutskottet 2005 i sitt svar på ett antal motioner om affärstiderna explicit hänvisade till att de skäl som framfördes redan 1966 för ett generöst öppethållande alltjämt gäller.⁴⁵²

Hjelm (2006) menar att arbetarrörelsens kritiska inställning till konkurrens-hämmande regleringar och överenskommelser inom varuhandeln var en viktig orsak till att vi tidigt fick fria affärstider.⁴⁵³ Men arbetarrörelsen kan knappast uppfattas som en enhetlig kategori i sammanhanget och den fria praktiken i början av seklet var inte ett utslag av arbetarrörelsens politik. Den praktiken kom dessutom att utmanas av anhängare av olika partier. En skillnad mot 1960-talets politik är att föreställningen om konsumentens privilegierade position idag även har förts över till andra sektorer i samhället, t.ex. som kund och brukare inom of-fentlig sektor. Denna studie får ses som ett försök att öppna upp den rådande dis-kursen och visa att en fixering alltid är tillfällig och ständigt kan utmanas.

---

⁴⁵⁰ Se vidare Fleetwood 2006, s. 3.

⁴⁵¹ Hugemark 1994, s. 68.

⁴⁵² Arbetsmarknadsutskottet 2004/05.

⁴⁵³ Hjelm 2006, s. 279.

Referenser

Affärstidsnämnden (1975). *Resultat av tre års prövotid med fria affärstider*. Stockholm: i.u.

Ahl U., Engstrand F., & De Wit Sandström I. (2006). *Kritiska faktorer för ledning av deltidсанställda. En fallstudie av Åhléns*. C-uppsats. Lunds universitet: Inst. för Service Management.

Aktuellt nyheter (2006-11-15).

Aléx P. (2003). *Konsumera rätt-ett svenskt ideal. Behov, hushållning och konsumtion*. Lund: Studentlitteratur.

Andersson S. m.fl.(fp, c, m) (1971). Affärstidslagstiftningen. Motion nr 1569. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 3 saml, band D7. Stockholm: Riksdagstrycket.

Arbetsmarknadsutskottet (2004/05) Tydligare genomförande av EG:s arbetstidsdirektiv. Betänkande nr 3. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 18 saml, band E15. Stockholm: Riksdagstrycket.

Arbetstids - och butikstängningsutredningen 1942. *Förslag till arbetstidslag för detaljhandeln av 1941 års arbetstids- och butikstängningssakkunniga*. Stockholm: i.u.

Bergman B. (2003). *Handelsplats, shopping, stadsliv: en historik om butiksförmer, säljritualer och det moderna stadslivets trivialisering*. Stockholm, Stehag: Symposion.

Bergström F. & Kolterjahn F. (2004). *Likriktning. Möjligheter och hot i svenska köpcentrum*. Stockholm: HUI.

Bergström G. & Boréus K. (2005). Diskursanalys. I: Bergström G & Boréus K red. *Textens mening och makt. Metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. S 305-362, Lund: Studentlitteratur.

Beynon H., Grimshaw D., Rubery J. & Ward K. (2002). *Managing Employment Change. The New Realities of Work*. Oxford: University Press.

Brockbank A. & Airey Y.(1994). Women in Retail Management. *Women in Management Review* 2:15-22.

Butler J. (2007). *Genustrubbel. Feminism och identitetens subversion*. Göteborg: Daidalos.

Byggnämndskontoret Linköping (1995). Detaljplan för delar av Glaskolven och Glaskulan inom tornby arbetsområde i Linköping. I: *Kommunstyrelsens protokoll*. Linköping: Stadsarkivet.

Byström JJ. (lib s) & Karlsson KG. (lib s) (1905). Om skrivelse till Kung. Maj:t angående lagstadgad stängningstid för handelsbodan. Motion nr 56, andra kammaren. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 1 saml, 2 afd, 2 band. Stockholm: Riksdagstrycket.

Byström JJ. (lib s) (1904). Om skrivelse till Kung. Maj:t angående lagstadgad stängningstid för handelsbodan. Motion nr 25, andra kammaren. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 1 saml, 2 afd, 2 band. Stockholm: Riksdagstrycket.

Börjesson B. m.fl. (c) (1971). Ang. affärstidslagstiftningen. Motion nr 1570. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 3 saml, band D7. Stockholm: Riksdagstrycket.

Börjesson F. (c) (1979). Om affärstidsreglering. Motion nr 1481. I: *Bihang till riksdagens protokoll 1978/79*. 3 saml, band D6. Stockholm: Riksdagstrycket.

Carlsson G. m.fl. (s) (2003). Öppettider i handeln. Motion nr A322. I: *Bihang till riksdagens protokoll 2003/04*. 3 saml, band D15. Stockholm: Riksdagstrycket.

Citynytt (2006). Nr 3.

(http://www.linkopingcity.se/citynytt_nr3_06.pdf), 2007-10-02.

Cityföreningen (2006-08-26). *Intervju med projektledare*, Linköping.

Claeson T. m.fl. (vpk) (1984). En ny affärstidslag. Motion nr 1876. I: *Bihang till riksdagens protokoll 1983/84*. 3 saml, band D7. Stockholm: Riksdagstrycket.

Cohen L. (2001). Citizens and Consumers in the United States in the Century of Mass Consumption. In: Daunt M & Hilton M eds. *The Politics of Consumption. Material Culture and Citizenship in Europe and America*. Pp 203-221, Oxford: Berg.

Dagens Industri (1989-04-13). *Låt folk handla när de vill?*

Drejhammar I-B. & Karlqvist L. (2004). *Arbetsvillkor och arbetsmiljö vid tre livsmedelsbutiker*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.

du Gay P. (1995). *Consumption and Identity at Work*. London: Sage.

Ekman A. & Langmann E. (1995). *Utveckling pågår*. Stockholm: Arbetslivsfonden.

- Ekström L. (2002). *Butiksrån*. Stockholm: Brå.
- Engstrand Å-K. (2006). Talet om arbetets organisering i tid och rum. Historiska och internationella perspektiv på svensk debatt. I: Ekstedt E & Sundin E red. *Den nya arbetsdelningen. Arbets- och näringslivets organisatoriska omvandling i tid, rum och tal*. S 125-156, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Enochson A. (kd) (2003). Affärstider och folkhälsa. Motion A277. I: *Bihang till riksdagens protokoll 2003/04*. 3 saml, band D15. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Enochson A. (kd) (2004). Affärstidslagen. Motion A 237. I: *Bihang till riksdagens protokoll 2004/05*. 3 saml, band D15. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Enochson A. (kd) (2005). Affärstider och folkhälsan. Motion A300. I: *Bihang till riksdagens protokoll 2005/06*. 3 saml, band D15. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Evertsson L. (2002). *Välfärdspolitik och kvinnoyrken: organisation, välfärdsstat och professionaliseringens villkor*. Umeå: Umeå universitet.
- Fairclough N. (1992) *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity.
- Ferris J S. (1990). Time, Space, and Shopping. The Regulation of Shopping Hours. *Journal of Law, Economics, and Organization* 1:171-187.
- Fleetwood S. (2006). *The moral and political economy of producers and consumers*. Working Paper Lancaster University Management School.
- Forslag til lov om detailsalg fra butikker (2005). L 158 (www.ft.dk/samling/20042/lovforslag/L158/som_fremsat.htm), 2007-10-27.
- Fransson A. m.fl. (c) (1975). Om återinförande av affärstidsregleringen. Motion nr 904. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 3 saml, band 3. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Furåker B., Håkansson K. & Karlsson Ch J. (red) (2007). *Flexibility and Stability in Working Life*. London: Palgrave.
- Gardell B. (1976). *Sociala effekter av arbetstidsförhållanden inom detaljhandeln*. Stockholms universitet: Psykologiska institutionen.
- Geijer P. (2002). *Hot och våld vid nattöppen detaljhandel*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Gråbacke C. (2000). *Mötet med marknaden. Tre svenska fackförbunds agerande under perioden 1945-1976*. Göteborg: Ekonomisk-historiska institutionen.

Gustafsson N-E. (c) (1975). Återinförande av affärstidsregleringen. Motion nr 619. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 3 saml, band D2. Stockholm: Riksdagstrycket.

Handelns planinstitut (1998). *Handeln i Sverige 1998*. Stockholm: HUI.

Handelsanställdas förbund (2006). *Handels förbundsstyrelsens förslag till verksamhet 2006*.

(<http://www.handels.se/home/handels2/kongress2006.nsf/unidView/394EED19B6E1D3ADC1257130005B2B60>). 2007-10-02.

Handelsanställdas förbund (2006-08-16). *Intervju med ombudsman*, (tillsammans med Gunilla Rapp).

Handelsnytt (2001). Nr 9. *Nu får det vara nog*.

Handelsnytt (2002). Nr 4. *Handeln ett slavyrke*.

Handelsnytt (2003). Nr 2. *Gnäll inte på öppettiderna*.

Handelsnytt (2003). Nr 8. *Krav på begränsning av öppettiderna slår snett mot företagen*.

Handelsnytt (2004). Nr 5. *Sätt stopp för arbetstiderna som förstör vårt sociala liv*.

Handelsnytt (2004). Nr 6. *Svårlöst affärstidsfråga*.

Handelsnytt (2004). Nr 6. *Även butiksanställda måste få koppla av*.

Handelsnytt (2004). Nr 8. *Planera inköpen*.

Handelsnytt (2004). Nr 8. *Sena öppettider inte kundernas fel*.

Handelsnytt (2004). Nr 9. *Nu är det dags för ny affärstidslag*.

Handelsnytt (2004). Nr 9. *Planera inköpen för rimligare öppettider*.

Handelsnytt (2004). Nr 9. *Sena öppettider så länge kunderna strömmar till*.

Handelsnytt (2004). Nr 10. *Familjelivet tar skada av orimliga arbetstider*.

Handelsnytt (2004). Nr 11. *Snart juledigt - men inte för alla*.

Handelsnytt (2005). Nr 4. *Tänk på de som studerar och bevara de sena öppettiderna*.

Handelsnytt (2005). Nr 5. *Att arbeta i handeln är ett yrke värt stor respekt*.

- Handelsnytt (2005). Nr 5. *Kräv bra lön och rimliga arbetstider.*
- Handelsnytt (2006). Nr 4. *Krav på tuffare tag mot öppettiderna.*
- Hedenborg S. & Åmossa K. (2000). Kring kassaapparaten. Handelsanställda ur genus- och klassperspektiv under 1900-talet. *Häftan för kritiska studier* 1:18-28.
- Hellström H. (1992). *Struktur, aktör eller kultur? Arbetstidspolitik i det industrialiserade Sverige.* Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hjelm J. (2006). *Hundra år med Handels.* Stockholm: Handelsanställdas förbund.
- Holmqvist E. (s) (1956). I anledning av Kungl. Maj:ts proposition med förslag till lag om ändring i butikstängningslagen den 21 juli 1948. Motion nr 571 i första kammaren. I *Bihang till riksdagens protokoll.* 3 saml. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Holmström N. (h) (1939). Med anledning av Kungl. Maj:ts proposition med förslag till arbetstidslag för detaljhandeln m.m. Motion nr 273 i första kammaren. I *Bihang till riksdagens protokoll.* 3 saml, 2 band. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Hood C. (1991). A Public Management for all Seasons? *Public Administration* Spring: 3-19.
- Hugemark A. (1994). *Den fängslade marknaden: experter om välfärdsstaten.* Lund: Arkiv.
- Håkansson K. & Isidorsson T. (1999). *Flexibla tider. Flexibilitetsstrategier inom detaljhandeln.* Göteborg: Internationella arbetslivsstudier.
- Johansson KO. m.fl. (s) (1984). Reglering av affärstiderna. Motion nr 2367. I: *Bihang till riksdagens protokoll 1983/1984.* 3 saml. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Jonsson I. (2004). *Deltidsarbete inom svensk detaljhandel. En genuskritisk studie av arbetstidsmönster.* Uppsala: Ekonomiska historiska institutionen.
- Junestav M. (2004). *Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning 1930-2001.* Uppsala: Ekonomisk-historiska institutionen.
- Jönsson H. m.fl. (s) (1977). Återinförande av affärstidslagen. Motion nr 395. I: *Bihang till riksdagens protokoll 1976/77.* 3 saml. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Karlsson KG. (lib s) (1904). Om skrifvelse till Kung. Maj:t angående lagstadgad stängningstid för handelsbutiker m.m. Motion nr 4 i andra kammaren. I: *Bihang till riksdagens protokoll.* 1 saml, 2 afd, 2 band. Stockholm: Riksdagstrycket.

Kihlstedt A. & Hägg G. (2005). *Kassörers interaktion med kassa och kunder inom dagligvaruhandeln*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.

Kock K. (1938). Kvinnoarbetet i Sverige. Bilaga 1 till SOU 1938:47. *Betänkande angående gift kvinnas förvärvsarbete* m.m. S. 353-496. Stockholm.

Komstedt W. & Werner M. (m) (1971). Affärstidslagstiftningen. Motion nr 1571. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 3 saml, band D7. Stockholm: Riksdagsstrycket.

Kungl. Maj:ts proposition (1909). Till Riksdagen med förslag till lag om förbud mot handels idkande å söckendag utöfver viss tid. Nr 95. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 1 saml, 1 afd, 5 band. Stockholm: Riksdagstrycket.

Kungl. Maj:ts proposition (1912). Förslag till lag innefattande ändring i vissa delar af lagen den 5 juni 1909 om förbud mot handels idkande å söckendag utöfver viss tid. Nr 60. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 1 saml, 3 band. Stockholm: Riksdagstrycket.

Kungl. Maj:ts proposition (1919). Med förslag till lag om begränsning av tiden för idkande av handel och viss annan rörelse. Nr 143 i *Bihang till riksdagens protokoll*. 1 saml, 6 band. Stockholm: Riksdagstrycket.

Kungl. Maj:ts proposition (1931). Till riksdagen med anhållan om riksdagens yttrande rörande vissa av den internationella arbetsorganisationens konferens år 1930. Nr 32. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 1 saml, 5 band. Stockholm: Riksdagstrycket.

Kungl. Maj:t proposition (1939). Med förslag till arbetstidslag för detaljhandeln m.m. Nr 96. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. I saml, band 7. Stockholm: Riksdagstrycket.

Kungl. Maj:ts proposition (1942). Till riksdagen med förslag till arbetstidslag för detaljhandeln m.m. Nr 349. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 1 saml, 19 band. Stockholm: Riksdagstrycket.

Kungl. Maj:t proposition (1948). Till riksdagen med förslag till butikstängningslag. Nr 248. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 1 saml, 15 band. Stockholm: Riksdagstrycket.

Kungl. Maj:ts proposition (1956). Med förslag till lag om ändring i butikstängningslagen. Nr 162. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 1 saml, band 13. Stockholm: Riksdagstrycket.

Kungl. Maj:ts proposition (1966). Med förslag till affärstidslag. Nr 144. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 1 saml, höstsessionen. Stockholm: Riksdagstrycket.

- Kvist E. (2006). *Stormarknadens nya maktordningar. Från kassörskor och butikschefer till (o)demokratiska arbetslag*. Umeå: Sociologiska institutionen.
- Kylebäck H. (2004). *Varuhandeln i Sverige under 1900-talet*. Göteborg: BAS.
- Lagergren F. (1999). *På andra sidan välfärdsstaten: en studie i politiska idéers betydelse*. Eslöv: B. Östlunds bokförl. Symposion.
- Lagutskottet (1904). Utlåtande, i anledning af väckta motioner om lagstadgad stängningstid för handelsbutiker m.m. Nr 20. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 7 saml. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Lagutskottet (1905). Utlåtande, i anledning af väckt motion om skrifvelse till Kungl. Maj:t angående lagstadgad stängningstid för handelsbutiker m.m. Nr 32. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 7 saml. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Lagutskottet (1914). Utlåtande i anledning av väckta motioner om dels ändring i lagen om förbud mot handels idkande under vissa tider av dygnet, dels och meddelande av lagbestämmelser i syfte att på lämpligt sätt begränsa den tid å sönd- och helgdagar, under vilken matvaru-, frukt och blomsterbutiker må hållas öppna. Nr 29. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 9-13 saml. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Landsorganisationen (1951). *Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen*. Stockholm: LO.
- Larsson M. & Carlsson CW. (fp) (1956). I anledning av Kungl. Maj:t proposition. Motion nr 765, andra kammaren. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 4 Saml, 2 Band. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Lind G. (2006). *Öppethållande och arbetstiderna*. Motion till Handels kongress nr A.6.1 (<http://www.handels.se/home/handels2/kongress2006.nsf/unidView/2D543E5F0BB062ADC125714C00408214?OpenDocument>), 2007-10-02.
- Lindström R. m.fl. (s) (1939). I anledning av Kungl. Maj:ts proposition med förslag till arbetstidslag för detaljhandeln m.m. Motion nr 267, första kammaren. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 3 saml, 2 band. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Linköpings kommunstyrelse (1981). Nybyggnadsförbud för del av Tornby/Glasrutan och Glaskulan mm. I: *Kommunstyrelsens protokoll*. Linköping: Stadsarkivet.
- Linköpings kommunstyrelse, beredningsutskottet (1987). Kommunfullmäktigedebatt: Angående varuförsörjningsplanen. Bilaga 3. I: *Kommunstyrelsens protokoll*. Linköping: Stadsarkivet.

- Lismoen H. (2003) *Important changes made to working time legislation* (www.eurofound.europa.eu/eiro/2003/04/feature/no0304103f.html) 071026.
- Ljungberg C. (2004). *Externa och halvexterna affärsetableringar*. Borlänge: Vägverket.
- Ljunggren A. (lib s) (1914). Angående ändring av 1 eller 2§ i lagen om förbud mot handels idkande under vissa tider av dygnet. Motion nr 38, första kammaren. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 3 saml. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Länsstyrelsen (1996). Överklagande av beslut 18 juni 1996. Särskilt yttrande i *Kommunstyrelsens protokoll*. Linköping: Stadsarkivet.
- Löfstrand P., Zeinets E. & Åberg B. (2000). *Tekniken i butiken. En studie i teknikinfrörande på B & W Bromma*. Kandidatuppsats. Jönköping: IHH.
- Ministry of Trade and Industry (2000). *An Analysis of the Danish Shops Act. Consequences for shops, consumers and employees*. (<http://www.oem.dk/publikationer/html/english/lukkelov/resume.pdf>) 070927.
- Mundebo I. m.fl. (fp) (1966). I anledning av Kungl. Maj:ts proposition nr 144, med förslag till affärstidslag. Motion nr 964 i andra kammaren. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 3-4 saml, höstsessionen. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Mörkenstam U. (1999). *Om "Lapparnes privilegier": föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883-1997*. Stockholm: Stockholm Studies in politics, Univ.
- Nilsson B. (v) (1996). Motion angående en policy för externhandel i Linköpings kommun. I: *Kommunstyrelsens protokoll*. Linköping: Stadsarkivet.
- Nilsson F. & Carlsson E. (cp) (1966). I anledning av Kungl. Maj:ts proposition nr 144 med förslag till affärstidslag. Motion nr 789 i första kammaren. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 3-4 saml, höstsessionen, Stockholm: Riksdagstrycket.
- Norberg G. m.fl. (fp) (1988) Om detaljhandeln. Motion N333. I: *Bihang till riksdagens protokoll 1987/88*. 3 saml. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Norberg G. m.fl.(fp) (1989) Detaljhandeln. Motion N 316. I: *Bihang till riksdagens protokoll 1988/89*. 3 saml. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Norberg G. m.fl.(fp) (1990) Detaljhandeln. Motion N257. I: *Bihang till riksdagens protokoll 1989/90*. 3 saml. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Nordlander K. m.fl (vpk) (1971). Angående affärstidslagstiftningen. Motion nr 1572. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 3 saml, band D7. Stockholm: Riksdagstrycket.

- Nordlander K. (vpk) (1975). Om förbud mot öppethållande av butiker och varuhus på sön- och helgdagar. Motion nr 91. I: *Bihang till riksdagens protokoll 1974/75*. 3 saml. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Nordström A. m.fl. (k) (1938). Om arbetstidslag för detaljhandeln. Motion nr 292 i andra kammaren. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 4 saml, 2 band. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Nygren E. & Nilsson E. (h) (1956). Med anledning av Kungl. Maj:ts proposition. Motion nr 764 i andra kammaren. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 4 saml, 2 band. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Näringsutskottet (1971). I anledning av motioner angående affärstidslagstiftningen. Betänkande nr 53. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 17 saml, band E 14. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Näringsutskottet (1975). Näringsutskottets betänkande med anledning av motioner om återinförande av affärstidsreglering. Betänkande nr 2. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 17 saml, band E 14. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Näringsutskottet (1980). Med anledning av viss del av proposition 1978/79:111 om åtgärder mot krångel och onödig byråkrati m.m samt motioner om affärstidsreglering. Betänkande nr 62. I: *Bihang till riksdagens protokoll 1979/80*. 17 saml, band E 14. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Näringsutskottet (1984). Om affärstidsreglering. Betänkande nr 27. I: *Bihang till riksdagens protokoll 1983/84*. 17 saml, band E 14. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Olsson A. m.fl. (c) (1975). Om förslag till ny affärstidslag. Motion nr 393. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 3 saml, band D2. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Olsson E. & Wikberg A. (cp) (1966). I anledning av Kungl. Maj:t proposition nr 144 med förslag till affärstidslag. Motion nr 790, första kammaren. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 3-4 saml, höstsessionen. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Olsson H. & Bergström F. (2004). *Heltid eller deltid - det är frågan*. Stockholm: HUI.
- Orring U. m.fl. (fp) (1988) Om konsumentpolitiken. Motion L 727. I: *Bihang till riksdagens protokoll 1987/88*. 3 saml, band D5. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Palme O. m.fl. (s) (1979). Om affärstidsreglering. Motion nr 1506. I: *Bihang till riksdagens protokoll 1978/79*. 3 saml, band D6. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Palmlund O., Pålsson T., & Örner J. (2006). *Jasså, det var här du hamnade till slut. En studie av detaljhandelsarbetets status*. C-uppsats. Lunds universitet: Institutionen för Service management.

Petersson H. & Bengtsson K. (fp) (1971). Affärstidslagstiftningen. Motion nr 1564. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 3 saml, band D7. Stockholm: Riksdagsstrycket.

Pettersson A. m.fl. (s) (1971). Angående affärstidslagstiftningen. Motion nr 1573. I: *Bihang till riksdagens protokoll*. 3 saml, band D7. Stockholm: Riksdagsstrycket.

Presser H B. (2006). Employment in a 24/7 economy. Challenges for the family. In: Perrons D, Fagan C, McDowell L, Ray K, & Ward K eds. *Gender Divisions and Working Time in the New Economy*. Pp 35-57, Cheltenham: Edward Elgar.

Pålsson Syll L. (2001). *Den dystra vetenskapen: om nationalekonomins och ny-liberalismens kris*. Stockholm: Atlas.

Rapp G. (2004). *Tidsstrategier. En jämförelse mellan några butikskedjor inom fackhandeln ur ett arbetsgivarperspektiv*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.

Regeringens proposition (1979). Om åtgärder mot krångel och onödig byråkrati m.m. Nr 111. I: *Bihang till riksdagens protokoll 1978/79*. 1 saml, band B17. Stockholm: Riksdagstrycket.

Riksdagsdebatt (1904). Ifrågasatta lagbestämmelser om stängningstid för handelsbodan m.m. Nr 23, första kammaren. I: *Riksdagens protokoll*. 1 band. Stockholm: Riksdagstrycket.

Riksdagsdebatt (1904). Om lagstadgad stängningstid för handelsbutiker m.m. Nr 22, andra kammaren. I: *Riksdagens protokoll*. 1 Band. Stockholm: Riksdagsstrycket.

Riksdagsdebatt (1919). Angående lag om begränsning av tiden för idkande av handel och viss annan rörelse. Nr 43, första kammaren. I: *Riksdagens protokoll*. 4 band. Stockholm: Riksdagstrycket.

Riksdagsdebatt (1939). Förslag till arbetstidslag för detaljhandeln m.m. Nr 34, första kammaren. I: *Riksdagens protokoll*. 3 band. Stockholm: Riksdagstrycket.

Riksdagsdebatt (1948). Förslag till butikstängningslag. Nr 30, andra kammaren. I: *Riksdagens protokoll*. 4 band. Stockholm: Riksdagstrycket.

Riksdagsdebatt (1956). Ändring i butikstängningslagen. Nr 21, andra kammaren. I: *Riksdagens protokoll*. 4 band. Stockholm: Riksdagstrycket.

Riksdagsdebatt (1966). Affärstidslag. Nr 38, andra kammaren. I: *Riksdagens protokoll*. 2 band, höstsessionen. Stockholm: Riksdagstrycket.

Riksdagsdebatt (1971). Om affärstidslagstiftningen. Nr 148. I: *Riksdagens protokoll*. Band A12. Stockholm: Riksdagstrycket.

- Riksdagsdebatt (1975). Återinförande av affärstidsreglering. Nr 24. I: *Riksdagens protokoll*. Band A1. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Riksdagsdebatt (1980). Affärstidsreglering. Nr 157. I: *Riksdagens protokoll 1979/80*. Band A 12. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Riksdagsdebatt (1983). Om en ny affärstidslag. Nr 61. I: *Riksdagens protokoll 1982/83*. Band A3. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Riksdagsdebatt (1984). Affärstidsreglering. Nr 134. I: *Riksdagens protokoll 1983/84*. Band A9. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Riksdagsdebatt (1991) Näringsrättslig reglering. Nr 92. I: *Riksdagens protokoll 1990/91*. Band A8. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Ryttar B-O. (s) (2000). Ensamarbete och affärstidslag. Motion A310. I: *Bihang till riksdagens protokoll 2000/01*. Saml 3, band D15. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Sassen S. (2001). Tjänsteekonomin och den nya ojämlikheten. I: *Fronesis 6-7*: 76-91.
- SCB (2003:a). *Handel*
(http://www.scb.se/statistik/JO/JO1901/2003M00/X91%C3%96P0001_05.pdf), 2007-10-03.
- SCB (2003:b). *Servicenäringsar*
http://www.scb.se/statistik/AA/OV0904/2003M00/A01SA0301_10.pdf 071003
- Schön L. (2000). *En modern svensk ekonomisk historia: tillväxt och omvandling under två sekel*. Stockholm: SNS.
- Sjögren M. (2003). Statsrådet och genusordningen-Ulla Lindström 1954-1966. *Historisk Tidskrift* 1:5-28.
- Socialstyrelsen (1918). *Underdånigt utlåtande med förslag till lag om begränsning av tiden för öppethållande av handelsbodas jämte vissa andra företag*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- SOU 1922:33, *Förslag till reviderad lag om arbetstidens begränsning jämte utredningar rörande arbetstidslagstiftningens verkningar och arbetstidsförhållanden inom vissa yrken avgivna av Socialstyrelsen*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- SOU 1937:55, *Betänkande med förslag till Arbetstidslag för detaljhandeln och butikstängningslag. Avgivet av inom Socialdepartementet tillkallade sakkunniga*. Stockholm: Nord.bokh. i distr.

- SOU 1938:47, *Betänkande angående gift kvinnas förvärvsarbete m.m. av Kvinnoarbetskommittén*. Stockholm.
- SOU 1939:13, *Rationaliseringsutredningens betänkande*. Stockholm.
- SOU 1948:3, *Betänkande med förslag till ändrad butikstängningslagstiftning av-givet av 1947 års butikstängningssakkunniga*. Stockholm.
- SOU 1955:16, *Pris och prestation i handeln*. Varudistributionsutredningens be-tänkande. Stockholm.
- SOU 1965:38, *Affärstiderna. Del 1. Motiv och förslag*. Affärstidsutredningens betänkande. Stockholm: Esselte.
- SOU 1966:10, *Handelns arbetskrafts- och investeringsbehov fram till 1970 utar-betad inom Detaljhandelns utredningsinstitut*. Stockholm: Esselte.
- SOU 1971:14, *Svensk ekonomi 1971-1975 med utblick mot 1990: huvudrapport. Bil. 3, Varuhandeln fram till 1975 av Handelns utredningsinstitut*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1971:33, *Fri affärstid*. Betänkande avgivet av 1970 års affärstidskommitté. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1975:69, *Samhället och distributionen*. Betänkande av Distributionsutred-ningen. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1977:72, *Affärstiderna*. Betänkande av 1975 års affärstidskommitté. Stock-holm: Liber förlag, Allmänna förlaget.
- SOU 1991:10, *Affärstiderna*. Betänkande av 1989 års affärstidsutredning. Stock-holm: Allmänna förlaget.
- SOU 1991:59, *Konkurrens för ökad välfärd*. Konkurrenskommitténs betänkande. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Stadsbyggnadskontoret, Byggnadsnämnden (1981). Begäran om nybyggnadsför-bud i väntan på ändring av stadsplanen för del av Tornby. I: *Kommunstyrelsens protokoll*. Linköping: Stadsarkivet.
- Sunday Trading Legislation (1994). (www.berr.gov.uk/consumers/fact-sheets.page38554) 2007-10-26.
- Sundin E. (1998). *Män passar alltid? Nivå- och organisations specifika processer med exempel från handeln*. SOU nr 4. Stockholm: Fritzes.

Svensson T. (1998). *Dagligvarudistributionens strukturomvandling. Drivkrafter och konsekvenser för städers utformning och miljö*. Linköping: Universitetet, Tema T.

Sydsvenska Dagbladet (2004-09-05). *Handla på kvällar och helger har blivit svenskens fritidsnöje nummer ett*.

Söderlund J. (1968). *Deltidsarbete inom detaljhandeln. Utredning rörande deltidanställdas arbetsförhållanden*. Sthlm: PA-rådet.

Teknik och samhällsbyggnadsnämnden (2005). *Protokoll*. Linköping: Stadsarkivet.

Teknik- och samhällsbyggnadsnämnden (2006). *Detaljprogram för Tornby 1:9 mfl i Tornby Linköpings kommun. Samrådshandling*. (<http://app.linkoping.se/handlingar/tos/protokoll/2006/>) 2007-10-01

Tekniska nämnden i Linköping (2001). *Översiktsplan för Tornbyområdet Linköping. I: Kommunstyrelsens protokoll*. Linköping: Stadsarkivet.

Theorin M-B. m.fl. (s) (1971). *Angående affärstidslagstiftningen. Motion nr 1574. I: Bihang till riksdagens protokoll*. Band D7. Stockholm: Riksdagstrycket.

Torring J. (1999). *New Theories of Discourse. Laclau, Mouffe and Zizek*. Oxford: Blackwell.

Trentmann F. (2006). *Knowing Consumers. Histories, Identities, Practices. An Introduction*. In: Trentmann F ed. *The Making of the Consumer. Knowledge, Power and Identity in the Modern World*. Pp 1-27. Oxford: Berg.

TT Nyhetsbanken (1990-09-13). Bildt: *Sluta vackla om affärstiderna*.

TT Nyhetsbanken (1991-02-19). *Affärstidsutredaren: fria affärstider pressar priserna*.

TT Nyhetsbanken (1991-02-12). *Köpmannabasen tror på söndagsöppet fast de flesta butiksägarna säger nej*.

Upsala Nya Tidning (1998-12-24). *Ökade öppettider i cityaffärer*.

Upsala Nya Tidning (2002-07-24). *Centrum blir söndagsöppet*.

Upsala Nya Tidning (2006-06-17). *Arbetsmarknad: Deltidsjobb-det eviga schemapusslet*.

Waldemarson Y. (1998). *Mjukt till formen, hårt till innehållet. LO:s kvinnoråd 1947-1967*. Stockholm: Atlas.

Wallmark G. & Hansson GH. (h) (1966). I anledning av Kungl. Maj:ts proposition nr 144, med förslag till affärstidslag. Motion nr 791 i första kammaren. I *Bihang till riksdagens protokoll* Höstsessionen, 3 saml, band C33. Stockholm: Riksdagstrycket.

Webster J. (2003). *Working and Living in the European Knowledge Society: The Policy Implications of Developments in Working Life and their Effects on Social Relations*. Dublin: Trinity College.

Wedderburn A. (2000). Working time in the retail sector. *Best: European Studies on Time* 2:1-13.

Vedin U. & Gustafsson P. (2003). *Vad är rimliga öppettider?* Stockholm: Handelsanställdas förbund.

Wengström E. & Bergström F. (2002). *Handelns arbetsmarknad*. Stockholm: HUI.

Widerstedt B., Bergström F., Arnberg J., Blank M. & Cronholm M. (2006). *Detaljhandeln och produktivitetstillväxten. Produktivitetsutvecklingen inom svensk detaljhandel 1993-2004*. Stockholm: ITPS.

Winther Jørgensen M. & Phillips L. (2000). *Diskursanalys som teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.

Virgin L. & Adolfson Elgestam C. (s) (2001). Affärsarbetstidens inverkan på hälsa i arbetslivet. Motion A360. I *Bihang till riksdagens protokoll 2001/02*. 3 saml, band D15. Stockholm: Riksdagstrycket.

Åqvist E. (fp) (1942). I anledning av Kungl. Maj:ts proposition. Motion nr 431 i andra kammaren. I *Bihang till riksdagens protokoll*. 2 saml, band C24. Stockholm: Riksdagstrycket.

Östgöta Correspondenten (2006-10-09). *Skilda åsikter om söndagsöppet bland butikägare*.

Östgöta Correspondenten (2006-11-12). *Småbutiker söndagsöppna på försök*.

Östgöta Correspondenten (2007-04-18). *Söndagsöppet i city tvingas på oss uppifrån*.

Senast utgivna nummer i den vetenskapliga skriftserien Arbetsliv i omvandling

2007

1 Åke Sandberg, Fredrik Augustsson och Anne Lintala: IT and Telecom Companies in Kista Science City, Northern Stockholm – Activities, Networks, Skills and Local Qualities.

2 Saeid Abbasian och Carina Bildt: Kvinnors egenföretagande inom upplevelseekonomin. Berättelser från Degerfors och Gotland.

3 Anna Eklöf och Carina Bildt: "Hälsa, arbete och kön – en utvärdering av en jämställdhetssatsning inom vården.

4 Ursula Hård, Elisabeth Sundin och Malin Tillmar: Kvinnors företagande – arbetsmarknadsbeteende och organisatorisk lösning.

5 Paulina de los Reyes: Att segla i motvind. En kvalitativ undersökning om strukturell diskriminering och vardagsrasism inom universitetsvärlden.

6 Tomas Backström och Inger Söderberg: Organiseringens samtal. Om hållbar utformning av organisation och rum.

7 Helena Samuelsson och Maria Flink: Unga möter vården – upplevelser och förhållningssätt hos unga anställda i sjukvården.

8 Saeid Abbasian och Carina Bildt: Arbetsvillkor och anställningsförhållanden inom städbranschen i Stockholms län.

9 Annika Hermansson och Björn Johnson: Överutnyttjandediskursen. En innehålls- och konsekvensanalys av diskursen kring överutnyttjande av sjukförsäkringen.

10 Vesa Läppinen: Det lilla extra. Om formella och informella relationer mellan personal och vårdtagare inom hemtjänsten.

11 Björn Johnson: Mediebilderna av sjukfrånvaron som samhällsproblem.

Dagens nyheter bevakning av sjukfrånvarofrågan 1995-2004.

12 Chatrine Höckertin: Organisational prerequisites and discretion for first-line managers in public, private and cooperative geriatric care.

13 Åsa-Karin Engstrand: I tid och otid med marknaden. Kampen om affärstiderna i ett historiskt perspektiv.

2006

1 Johan Hofvendal: Riskabla samtal – en analys av potentiella faror i skolans kvarts- och utvecklingssamtal (avhandling).

2 Elisabeth Sundin och Gunilla Rapp: Städskorna som försvann. Individerna i den offentliga sektorn.

3 Calle Rosengren: Tiden som form och upplevelse – om relationen mellan arbete och tid.

4 Harry Petersson, Vesa Läppinen, Sandra Jönsson och Joakim Tranquist: Villkor i arbete med människor – en antologi om human servicearbete.

5 Gunilla Rapp och Elisabeth Sundin: Deltidsarbetslöshet som lösning eller problem för arbetsgivare och företagare.

6 Jenny Sahlström och Carina Bildt: "Vet ej" – En studie av heteronormativitet i arbetslivet.

7 Klas Levinson och Jan Wallenberg: Partssamverkan i offentlig verksamhet – en undersökning av svensk ledningsmodell i förändring.

8 Christian Lundahl: Viljan att veta vad andra vet. Kunskapsbedömning i tidig-modern, modern och senmodern skola (avhandling).

9 Gunilla Olofsdotter: I skärningspunkten mellan motstridiga krav och intressen – om ledarskap i bemanningsföretag.

10 Kerstin Nilsson: Äldre medarbetares attityder till ett långt arbetsliv. Skillnader mellan olika yrkesgrupper inom hälso- och sjukvården.

11 Eskil Ekstedt och Elisabeth Sundin (red): Den nya arbetsledningen – arbets- och näringslivets organisatoriska omvandling i tid, rum och tal.

12 Joakim Landahl: Auktoritet och ansvar. Lärares fostrans- och omsorgsarbete i historisk belysning (avhandling).

13 Ann Hedlund: från elev till verksam timmerman – en utvecklingsprocess. Utbildning, yrkeserfarenhet och arbetets attraktivitet.

14 Anders Wikman: Arbetslivets omvandling genom organisatoriska förändringar – en första sammanfattning från Arbetslivsinstitutets kohortstudie.

15 Lena Gonäs, Lennart Hallsten och Roland Spånt: Uppsagdas och arbetslöshets villkor och hälsa – en översikt av forskningen 1995-2005.

16 Åsa Mäkitalo (red): Att hantera arbetslöshet. Om social kategorisering och identitetsformering i det senmoderna.

17 Elisabeth Sundin och Anette Thörnquist (red): När anställda blir företagare. Studier om företagande i ett strukturomvandlings- och arbetsmarknadsperspektiv.